

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five year

Title of Paper	Name of the author/s	Department of the Teacher	Name of Journal	Calendar Year of Publicatio	ISSN Number	LinktotherecognitioninUGCenlistmentoftheJournal/DigitalObjectIdentifier(doi)number		
						Linkt	Linkto artical	isitlistedintheUGC
Rashtrasana tanche Krushivishayak Vichar'	Dr.N.S.Joshi	Marathi	Ajanta International Multidisciplinary Research Journal	Dec.2018	ISSN: 2277-5730	https://www.ajantapublication.in/		yes
Total Quality Management and Library	Prof.H.S. Kambe	Lib. Sci	Research Journey International Research Journal	Apr.19	ISSN: 2348-7143	http://www.researchjourney.net/		Yes
Effect of sand & Land Polymeric Traingo	Dr.U.J. Rathi	Phy.Edu.	Horizon Palaestra International Journal	June-2019	ISSN: 2319-6459	www.horionpalaestra.org		Yes
Amravati jilhyatil krushi paryatanacha Bhougolik Abhyas	Dr.S.B. Akhare	Geography	Pune Research Times an International Journal of Contemporary Studies	Apr-June-2019	3.18 ISSN-2458-980	http://www.puneresearch.com/times/volume/91		Yes
"Melghat madhil anusuchit jamatichya mahilancha saksharateche Bhougolik Adhyayan"	Dr.K.M.Taksande	Geography	Ajanta Peer Reviewed Referred &UGC Listed Journal	Jun.19	ISSN: 2277-5730	http://www.aji		Yes

“The Role of Physical Education in the Promotion of youth”	Dr.U.J.Rathi	Phy.Edu	Vidyawarta Multidisciplinary Research Journal	Aug.2019	ISSN: 2319 9318	www.vidyawarta.com	https://www.vidyawarta.com/02/wp-	Yes
“Vaidarbhiy Sant Tukdoji Maharaj: Ek Jeevandarshan”	Dr.S.M.Jadhao	History	Ajanta Multidisciplinary Quarterly Research Journal	Oct Dec.2019	ISSN: 2277-5730	http://www.ajifactor.com/		Yes
Pardhi Beda (vasti) Kalagota yethil pardhi jamatichya Arogyavishayak samsya aani aarthik v samajik paristitiche Bhougolik Adyayan	Dr.S.B.Akhare	Geography	Research Journey International Research Journal(AIRR)	Nov.2019	ISSN:2348-7143 6.2616.261	www.researchjourney.net	http://puneresearch.com/scholar/volume/105	Yes
“Rashtrasant Tukdoji Maharajanche Moulik Rashtrajagaran”	Dr. S.M.Jadhao	History	Ajanta Multidisciplinary Quarterly ResearchJournal	Jan-Mar. 2020	ISSN: 2277-5730	http://www.ajifactor.com/		Yes
Annabhau Sathe yanchya kadambaritil stri Chitrane	Dr.N.S.Joshi	Marathi	Marathi Pradhyapak Sanshodhan Patrika	Jan-2022	ISSN 2454-7409	http://www.ajifactor.com/		Yes

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five year

Content

Sr. No.	Title of Paper
1	Rashtrasana tanche Krushivishayak Vichar
2	Total Quality Management and Library
3	Effect of sand & Land Plyometric Traingon Speed & Explosive Power Among Basketball Players
4	Amravati jilhyatil krushi paryatanacha Bhougolik Abhyas
5	Melghat madhil anusuchit jamatichya mahilancha saksharateche Bhougolik Adhyayan
6	The Role of Physical Education in the Promotion of youth
7	Vaidarbhiy Sant Tukdoji Maharaj: Ek Jeevandarshan
8	Pardhi Beda (vasti) Kalagota yethil pardhi jamatichya Arogyavishayak samsya aani aarthik v samajik paristitiche Bhougolik Adyayan
9	Rashtrasant Tukdoji Maharajanche Moulik Rashtrajagaran
10	Annabhau Sathe yanchya kadambaritil stri Chitrane

2018-19

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018

ISSN 2277 - 5730

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

MARATHI PART - I

Ajanta Prakashan

१८. राष्ट्रसंताचे कृषिविषयक विचार

प्रा. डॉ. निशा स. नायगांवकर

कला विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

आजचे सामाजिक वास्तव पाहिले तर चित्र विचार करायला लावणारे आहे. कृषिप्रधान देश म्हणून आपल्या भारताची जागतिक स्तरावर ओळख असतांना देशाचा पोशिंदा मात्र दयनीय स्थितीत आहे. अशावेळी ग्रामगीतेतील तुकडोजी महाराजांचे विचारच तारणहार ठरतात. देशाच्या उन्नतीसाठी प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण व्हायला हवे. खेडे हे एक स्वयंपूर्ण घटक म्हणूनच भारतात असायला हवे. तरच भारत प्रगत राष्ट्रात मान्यता पावेल. या तत्वज्ञानाने प्रेरित होऊन श्रीसंत तुकडोजी महाराज यांनी खेडयापाडयातून हिंडून ती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न करीत असता त्यांना जो अनुभव आला, जी उणीव भासली, ती म्हणजे खेडोपाडी हिंडून आल्यावर त्यांना कायम स्वरुपाच्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. त्याकरीताच ग्रामगीता निर्माणाचा प्रपंच तुकडोजींनी केलेला दिसून येतो. भारत स्वतंत्र होवून अर्धशतकापेक्षा जास्त काळ लोटला तरी आजही ग्रामीण जीवनातील ग्रामनाथाचे शोषण एकसारखे चालूच आहे. आशवासनाचे शब्द त्यांच्या समोर टाकले जातात. हे शब्द त्यांच्या वेदनेला, व्यथेला सुखविण्यासाठी सरकारी यंत्रणा वापरत असली तरी ते त्यांच्या जखमेवर मीठ चोळण्यासारखे आहे. भोळी भाबडी असलेली ग्रामीण जनता जी सगळ पेलवत नाही. निराशा अनिश्चितता एवढया प्रमाणात वाढते आहे, की भांडवली अवस्थेच्या भयानक परिणामात अन् त्यातून उदयाला येणाऱ्या, जीव घेणाऱ्या महागाईत कर्जाचा बोझा त्यांना खांदयावरून उतरविता येत नाही. हा अंधकार इतका घनदाट होत जातो की, जीवन जगण्यापेक्षा मृत्यूला जवळ करणे तो पसंत करतो. मृत्यूमुखी पडणारांची खरी संख्या आणि सरकारी कागदावरील संख्या यामध्ये जमीन अस्मानाचा फरक दिसून येतो.

गाव हा देशाचा नकाशा

गावावरून देशाची परीक्षा

गावाचि भंगता अवदशा

येईल देशा।'

राष्ट्रसंताच्या या ओळी देशाच्या विकासाचा मूलमंत्र सांगणाऱ्या आहेत. यामध्येच सगळे नियोजन आहे. स्वयंपूर्ण, स्वयंशासित ग्राम, उद्योगप्रधान ग्राम हे यातून निर्माण होवू शकते. राष्ट्रसंताची 'ग्रामगीता' मराठी भाषेत आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांसाठी त्यांनी लिहिली. स्वातंत्र मिळाल्यानंतरच्या पहिल्या दशकात प्रकाशित झाली. स्वतंत्र भारताच्या नवनिर्मितीचे आलेख त्यांनी ग्रामगीतेद्वारे रेखाटले आहे. श्रमिक, कष्टकरी, शेतकरी, शेतमजूर यांचे राज्य गावामध्ये कसे निर्माण होईल, हेच या ग्रामगीतेतून सांगतात.

ग्रामगीतेतील प्रत्येक ओळीमधून गाववाशियांसाठी संदेश आहे. स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्याची अवस्था बदलेल त्याला सन्मानाचे जीवन लाभेल असे वाटत होते, पण निराशा झाली. इंग्रजांच्या काळात शेतकरी वर्गाकडे दुर्लक्ष झाले. स्वतः हीन-दीन अवस्थेत राहून संपूर्ण दुनियेला अन्न पुरविणारा बळीराजा सुखी व्हावा, त्याला सुख-समाधानाचे

दिवस लाभावे. उज्वल असं त्याच भवितव्य निर्माण व्हाव. यासाठी त्यांच्या या स्थितीचा गंवा म्हणतात. ते म्हणतात, की बळीराजाने प्रथम अज्ञान दूर केले पाहिजे. शिक्षणाची गंगा त्यांच्या दारापर्यंत पोहोचणे गरजेचे आहे. त्यांच्या या स्थितीचा विचार करू शकेल.

मित्रा! जो जो जेथीचा रोग। तेथेचि त्याचि औषधि सांग।

योजकचि पाहिजे कराया उपयोग। कुशलपणे।^१

शेतकरी जिथे राहतो त्या परिसरातच त्याच्या या समस्येचे उपाय आहे असे राष्ट्रसंत म्हणतात. ग्राम अर्थव्यवस्थेतील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. शेती हाच पाया असल्याने ग्रामातील शेतीची सहकारी तथा सामुदायिक मालकी त्यांनी सांगितली आहे. ते म्हणतात की, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत करायचा असेल तर सहकारी तथा सामुदायिक शेती हा एकमेव उपाय आहे.

कोणी महिनोगणती शेती करी। हंगाम होता आणी दरबारी।

प्रत्येक ऋतूची तुरी-बाजरी। तांदूळ आदि सामुग्री

धान्य उपसावे सर्वोत्तोपरी। जे जे लागे गावी, घरी

छुसरी कडोनि न घ्यावी माधुकरी। हेचि उत्तम।^१

गाव आणि कुटुंबाला लागणारे धान्य सामुदायिक तथा सहकारी शेतीतून उत्पन्न करावे. त्यायोगे सामुदायिक शेतीने गाव कुटुंबाला दिलेली अभिवचने पूर्ण करावी. त्यामुळे शेतीचे हितसंबंध आणि एकूण गाव कुटुंब पर्यायाने राष्ट्र समाजाचे संबंध याची योग्य सांगड घालण्याची उत्तम संधी मिळू शकेल. सहकारी तथा सामुदायिक शेतांना त्यांचे रोख उत्पन्न सहकारी संस्थांना व सरकारला विकलेल्या मालाच्या किंमतीतून मिळू शकेल. सरकारी भरणा करावयाची रक्कम भरल्यानंतर सहकारी तथा सामुदायिक शेते व त्यांच्याजवळील पैशातून एक रक्कम सहकारी तथा सामुदायिक गरजांसाठी बाजूला करण्यात यावी व त्यात शेतांच्या अद्वितीय मालमत्तेसाठी मंजूर केलेली रक्कम, उत्पादनाच्या चालू गरजांसाठी अर्थात रासायनिक खते, औषध, यंत्रे व त्यांचे सुटे भाग, इंधन पशुरोगावरील तसेच पिक यांच्या रसायनासाठी मंजूर केलेली रक्कम, कारभाराचा खर्च चालविण्यासाठी बाजूला काढलेली रक्कम, सांस्कृतिक व सामाजिक कार्यांसाठी मंजूर केलेली रक्कम आदीचा त्यांत समावेश होतो. 'श्रम' ही संपत्ती असल्यामुळे खरी कष्टकरी जनता हीच समाजाची मुख्य उत्पादन शक्ती होय. 'श्रम' हा ग्रामीण उद्योग धंद्याच्या प्रगतीचा व ग्रामीणीकरणाचा पाया आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्यातील सर्व कसब उपयोगात आणून अत्यंत प्रामाणिकपणे आपल्या उद्योगात तल्लीन राहून कष्ट करायला पाहिजे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अर्थ विज्ञान व तंत्र विषयकसुधारणा, उत्पादन विषयक सुधारणा व संघटना व सामाजिक उत्पादन क्षमतेत वाढ असाच असायला पाहिजे.

आजच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता यांत्रिकतेने शेती करणे भारताला परवडणारे नाही. मानवी शक्ती, पशू शक्तीचा वापर त्यांना यांत्रिकतेच्या अभावामुळे शक्य नाही. जोपर्यंत बैलाची जमात निर्माण करण्यासाठी तसेच शेणखतासाठी 'गो-वंश-सुधार' उपयुक्त आहे. शेणखताचे महत्त्व शेतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. जोपर्यंत नव्याने सांगण्याची गरज नाही. दुग्ध व्यवसायासाठी गाय म्हशी, शेळी, मेंढया पाळणे व त्यांची योग्य निगा

राखणे अत्यावश्यक आहे. यापासून मिळणाऱ्या संपूर्ण उत्पादनाचा समावेश 'शेती' या सदरात करण्यात राष्ट्रसंत हिंदूधर्माप्रमाणे गाईला श्रेष्ठतत्व देत असले तरी बाकी प्राण्यांना त्यांचा विरोध नाही

गोरसाने आरोग्य शरीरी । मग कोटे राहिला धन्वंतरी ।

सत्वांश मिळता बुद्धि गोजिरी । सरस्वती ही गोदुग्धी ।^१

गोरसाने मानवी आरोग्य सुधारते. उदर रोगाचा विनाश होतो. गाईच्या ताकात सत्वांश अस आणि डोके शांत होते. 'गाय' म्हणजे चालते आरोग्यधाम आहे असे ते म्हणतात. ज्यांच्या घरी शेती अ अवश्य पाळावी. शेतीसाठी आवश्यक असा तिचा वंश आहे. गोवंशाचे धार्मिक दृष्टीने तर महत्व आयुर्वेदाच्या दृष्टीनेही सांगतात.

खूप सत्वमय खावोनी अन्न । मेद घेतला वाढवोन ।

तेथे रोगांची फौज निर्माण । होतसे दुःख देई द्यावया ।^१

व्यायामाचे महत्व देखील ते सांगतात. व्यायामाने स्नायु बळकट होतात. मानवाला दीर्घायु प्रतिकारशक्ती, स्वावलंबनाची प्रवृत्ती, स्फूर्ति वाढते. व्यायामाला पौष्टिक अन्नाची जोड असेल तर ते होईल. बळीराजाचे आरोग्य जर चांगले राखायचे असेत तर त्यासाठी ग्राम आरोग्य उत्तम असणे त्यासाठी गावाची स्वच्छता राखण्यावर ते भर देतात. आजच्या घडीला देखील खेड्यातील लोक आज दवाखाण्यात जाण्याऐवजी अंगारे धुपारे करतात. करणी, भुत पिशाच या संकल्पना अजुनही समाप्त झाले म्हणतात की, संसर्ग करणाऱ्या आजारासाठी स्वच्छताच राखली गेली पाहिजे.

कशास काही नियम नुरला । कोणी रोगी कोटे थुंकला? ।

कोटे जेवला, संसर्गी आला । गोंधळ झाला सर्वत्र ।^१

साठोत्तरी साहित्याने निर्मितीच्या प्रांतात अनेक प्रवाह आणले तरी 1955 मध्ये निर्माण झालेल्या राष्ट्रसंतांनी ग्रामवाशियांसाठी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, महिलाविषयक विचार ते कृषिविषयक चिंतनपर विचार व्यक्त करतांना ते म्हणतात की, स्वतंत्रतेनंतर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बलशाली प्रयत्न झाले नाही असे नाही. पण ते सर्व प्रयत्न राष्ट्रीय स्तरावरून करण्यात आले. त्याचे परिणाम म्हणून आ मध्ये भारत निर्धन व मागासलेला आहे. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची उपेक्षा केली. खरे तर अर्थशास्त्राचा विचार सिद्धांतिक दृष्टीने जितका महत्वपूर्ण तितकाच व्यावहारिक दृष्टीने महत्वाचा आहे. भारती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. वर्षभर, दिवस नि रात्र कष्ट करणाऱ्या बळीराजाला सुखाचे चार घास खाण्यास मिळू नये? या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे निसर्ग होय. माणसाने उपसलेल्या कष्टाला मोल येणं न येणं बहुतांशी पा पाण्यावरच अवलंबून आहे. हा निसर्ग पाठ वळवितो आणि हाती घेतलेल्या शेतकऱ्याच्या घासाची माती होते. मा जीवन तर त्याने समर्पित केले असतेच. पण जीवन मातीमोल व्हावं हे त्यानं अपेक्षिल नसतानाही धडून बेभरवशाचा निसर्ग हे शेतकऱ्याच्या जीवनात निर्माण होणाऱ्या दुःखाच एक कारण आहे. कर्ज काढून बियाण पेर पाऊस नाही. दुसऱ्यांदा बायकोचे दागिने विकून बिमोड झालेल्या शेतात दुबार पेरणी करतो. खत-पाणी किडीपासून संरक्षणासाठी किटकनाशकाचा वापर देखील करतो. पण पीक घरात आल्यावर चित्र काय दिसत उन्हाळा कायमच आहे.

शहरी यंत्रादिके आली। गावाची उद्योग कला मेली।

कुशल माणसे शहरी गेली। उद्योगासाठी।⁷

शेतकऱ्याला जे हीनदीन जीवन जगाव लागत त्याला केवळ निसर्गच जबाबदार नाही तर शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे विविध घटक, सुलतानी संकट कारणीभूत आहेत हे सर्वदूर जाणवते. आपल्या देशातला कोणताही उत्पादक घटक हा आपल्या उत्पादनाला आलेल्या खर्चाचा हिशोब तयार करतो. आपल्याला हवा असलेला नफा, विकेत्याला द्याव्या लागणाऱ्या कमिशनची रक्कम उत्पादन खर्चात मिळवितो व त्यानुसार आपल्या उत्पादनाची किंमत निश्चित करतो. पण शेतीमालाच उत्पादन करणारा शेतकरी हा एकच घटक या देशात असा आहे की, त्याला आपल्या मालाची किंमत ठरविता येत नाही. या उत्पादनावर किती कमिशन द्यायचे हे ठरविण्याचाही त्याला अधिकार नाही अथवा या उत्पादनावर किती नफा हवा आहे हेही त्याला ठरविता येत नाही. आणि म्हणूनच तो सर्वच स्तरावर शोषणाचा बळी ठरत आहे. शेतीमालाचा उत्पादन करणारा मालक उभ्या आयुष्यात स्वतःची बैलगाडी उभी करू शकत नाही. याच शेतकऱ्याच्या शेतीमालाचा व्यापार करणारा व्यापारी अगदी सहज कार विकत घेतो. ही विदारक जाणीव राष्ट्रसंत आपल्या विचारातून करून देतात. त्यासाठी उपाय देखील याच ग्रामगीतेत सांगतात.

गावी असावी उद्योग समिती। जी सतत करील उद्योग उन्नती।

गावाचे आर्थिक जीवन हाती। घेवोनि लाविल सोय जी।⁸

ते म्हणतात की, उद्योग समितीने आपले कार्य चोख पार पाडल्यावर खरेदी विक्री समितीच्या पंचांनी माल विकण्याचे व उद्योगाला लागणारे सामान विकत घेण्याचे कार्य सांभाळावे. तसेच कपडा, लोखंडी साहित्य, धान्य आदी वस्तुभांडारी आणावेत व त्यांची विक्री सहकारी तत्वावर करावी. ग्रामोद्योगाला राष्ट्रसंतांनी गावाकुटुंबात अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले आहे. गावात उत्पादित होणाऱ्या कापसापासून गावातच कापड तयार करण्यात यावे असे म्हणतात. गावात निर्माण झालेला माल व त्याचा उपयोग गावकऱ्यांनी प्रथम घ्यावा.

कारण, गावीच कच्चा माल। ज्यावरी जगता येई खुशाल।

ते गावी पक्का नोहे म्हणोनि हाल। गावाचे आमुच्या।⁹

गावातील कच्चा माल मातीच्या भावाने विकावा लागतो. आणि पक्का माल चौपटीने घ्यावा लागतो. मग गाव सुखी कसे होईल? 'पिकवोनीही ते उपाशी' असे म्हणतात. त्यांच्या सुखाचा रामबाण उपाय म्हणजे स्वावलंबन होय. शहरावर अवलंबून न राहता काम करावे. आळस झाडून टाकावा व बुद्धी, कौशल्य, ज्ञान यांचा वापर करून कार्य करावे. गावकरी मंडळींनी एकमेकांना मदत करण्याची भूमिका ठेवावी. हाताला काम असेल तर कोणताही मनुष्य दुःखी होणार नाही.

ग्रामनिर्माणकला मध्ये ते म्हणतात की, माणसाची ओळख ही कलेनी आहे. एरव्ही माणसाला राव की रंक हे कोणी विचारत नाही. जीवनाची एक तरी कला मानसाला यावी तरच तो मानव. गोड बोलने ही देखील एक कला आहे. सुंदर लिहिणे ही देखील एक कला आहे. कला तर सर्वानाच येत असते पण ती सादर करण्यामध्ये तारतम्य पाहिजे.

दुसऱ्याचा राजहंस बरवा। आपला असेना का पारवा।

परि स्वावलंबी कलेचा रावा। बोलवावा प्रत्येकाने।¹⁰

वरील राष्ट्रसंताचे विचार पाहिल्यावर ते ग्रामीण जीवनाला किती उपयुक्त व व्यावहारिक आहेत हे सहजतेने लक्षात यायला वेळ लागत नाही. गावाला आवश्यक असलेले सर्व उद्योग ग्रामात निर्माण करण्याचे तुकडोजी महाराजांनी सांगितले असले तरी गांधीजींच्या रामराज्यातील कल्पनेला विस्तृत, व्यापक रूप दिल्याचे दिसून येते. लहान लहान उद्योग घराघरातून चालावे परंतु वेळ आणि परिश्रम वाचविण्याचे दृष्टीने व अधिक उत्पादन निर्माण करण्याच्या दृष्टीने यंत्राचा व त्याच्या प्रशिक्षणाचा विचार त्यांनी केला आहे.

संदर्भ

1. ग्रामगीता अ. 11 ओवी 40
2. ग्रामगीता अ. 11 ओवी 9
3. ग्रामगीता अ. 38 ओवी 107-8
4. ग्रामगीता अ. 15 ओवी 23
5. ग्रामगीता अ. 15 ओवी 59
6. ग्रामगीता अ. 14 ओवी 12
7. ग्रामगीता अ. 13 ओवी 3
8. ग्रामगीता अ. 18 ओवी 87
9. ग्रामगीता अ. 13 ओवी 8
10. ग्रामगीता अ. 13 ओवी

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Total Quality Management and Library

Harsha S. Kambe

Librarian

Arts & Science College, Kurha
Tq. Tiwasa, Dist. Amravati

Introduction:

Libraries are service providing institutions. Qualitative services are more important in this competitive and qualitative era. The demand for quality by its users led to the establishment of standard organizations. Therefore, libraries are expected to develop systems and strategies for managing and providing quality services. So academic libraries are introducing new information services from time to time in this qualitative era. With the application of TQM we can find out the problem and will be able to provide information services more effectively.

Although, TQM is a new concept in management but it is equally beneficial to each and every organization including service organization like library. Dr. S.R. Ranganathan's fourth law of library science, 'Save the time of the readers' has similar implications to what is advocated in TQM approach (Ashikuzzaman, 2013)

Objectives

The objectives of the present study are:

- 1) To understand the concepts of Total Quality Management;
- 2) To present principles of TQM in the academic library and information service
- 3) To know the benefits of TQM in academic library and information services used in providing quality services in the libraries;
- 4) To present the best practice for implementation of TQM in libraries.
- 5) Conclusion to improve the TQM in academic library and information services for the betterment of the user

Concept of TQM:

TQM is "a system of continuous improvement employing participative management and centered on the needs of customers" (Jurow & Barnard, 1993). Key components of TQM are employee involvement and training, problem solving teams, statistical methods, long-term goals and thinking, and recognition that the system, not people, produces inefficiencies. Libraries can benefit from TQM in three ways: breaking down interdepartmental barriers; redefining the beneficiaries of library services as internal customers (staff) and external customers (patrons); and reaching a state of continuous improvement (Jurow & Barnard, 1993). Quality meaning

Quality is generally referred to a parameter which decides the inferiority or superiority of a product or service. It is a measure of goodness to understand how a product meets its specifications. Usually, when the expression "quality" is used, we think in the terms of an excellent product or service that meets or even exceeds our expectations. These expectations are based on the price and the intended use of the goods or services. In simple words, when a product or service exceeds our expectations we consider it to be of good quality. Therefore, it is somewhat of an intangible expression based upon perception.

W. Edwards Deming, Armand V. Feigenbaum and Joseph M. Juran jointly developed the concept of TQM. Initially, TQM was originated in the manufacturing sector but it could be

applied to all organizations. The concept of TQM states that every employee works towards the improvement of work culture, services, systems, processes and so on to ensure a continuing success of the organization. TQM is a management approach for an organization, depending upon the participation of all its members (including its employees) and aiming for a long-term success through customer satisfaction. This approach is beneficial to all members of the organization and to the society as well.

Definition of TQM:

Total Quality Management is defined as a customer-oriented process and aims for continuous improvement of business operations. It ensures that all allied works (particularly work of employees) are toward the common goals of improving product quality or service quality, as well as enhancing the production process or process of rendering of services. However, the emphasis is put on fact-based decision making, with the use of performance metrics to monitor progress.

The Key Principles of Total Quality Management

Commitment from the management:

- Plan (drive, direct)
- Do (deploy, support, and participate)
- Check (review)
- Act (recognize, communicate, revise)

Employee Empowerment

- Training
- Excellence team
- Measurement and recognition
- Suggestion scheme

Continuous Improvement

- Systematic measurement
- Excellence teams
- Cross-functional process management
- Attain, maintain, improve standards

Customer Focus

- Partnership with Suppliers
- Service relationship with internal customers
- Customer-driven standards
- Never compromise quality

Benefits of Total Quality Management

The benefits arising from the implementation of a Total Quality Management in an organization are:

- This will increase the awareness of quality culture within the organization.
- A special emphasis on teamwork will be achieved.
- TQM will lead to a commitment towards continuous improvement.

Essential requirements for successful implementation of TQM

Commitment: Quality improvement (in all aspect) must be everyone's job in the organization. An apparent commitment from the top management, breaking down the barriers for continuous quality improvement and steps required to provide an environment for changing attitudes must be provided. Training and support for this should be extended.

- **Culture:** There should be proper training to effect the changes in attitude and culture.
- **Continuous Improvement:** Recognize improvement as a continuous process, and not merely a one-off program.
- **Customer Focus:** Perfection in service with zero defectives and full satisfaction to end-user whether it's internal or external.
- **Control:** Ensure monitoring and control checks for any deviation from the intended course of implementation.

Beliefs about Total Quality Management

- Satisfaction of the customer/owner is the measure of quality.
- Everyone is an owner.
- Continuous Quality improvement must be there.
- Analysis of the processes is the key to quality improvement.
- Constant TQM is not possible without consistent, active and enabling leadership by managers at all levels.
- It is important to incessantly improve quality of the products and services which we are supposed to provide to our customers/owners.

How Libraries have Improved Services with TQM

In a library, librarian always focusing on providing the best services to its customer, and be willing to change to serve its customers. To determine if changes need to be made, a librarian must have to adopt some strategy. Librarian must think that how he/she satisfied its customer. When he /she applying the concept of TQM in a library synergistic relationship between the "suppliers" and "customers" is necessary. This means that "the systematic natures of the work in which all are involved". In other words, teamwork and collaboration are essential.

The user is the customer for the library, working together means developing the student's capabilities, interests, and character. In this way library is the suppliers of effective learning tools to the users, who is the customer of library. The library staff must educate the users regarding how to access the resources in the library for the user's s by teaching them. Self-evaluation is also necessary within a total quality because it is a part of continuous improvement process.

Sirkin (1993) suggests some ways a library might use the principles of TQM to enhance library services.

- Create service brochures and information kits
- Conduct a user survey about library services
- Change hours of operation
- Provide a more convenient material return
- Simplify checkout of materials
- Use flexibility in staff assignments
- Ask vendors to give product demonstrations

- Give new staff a thorough orientation
- Create interdepartmental library advisory groups
- Improve the physical layout of the library
- Track complaints
- Develop an active outreach program
- Publicize new or changed services
- Develop user and staff training materials
- Target services to specific groups
- Offer electronic document delivery

Conclusion:

Many libraries have implemented TQM successfully. With the implementation of TQM found that its principles of service excellence, teamwork, ongoing training and skill building, process focus on continuous improvement, and cooperation could help them to make the changes according to the need of its customers/users.

In order to achieve the library as best user center, librarian should understand the role, purpose and responsibilities in this scenario. Provide the training to its users how to use resources. Everyone's involvement, commitment can help to achieve the success with TQM. For the successful implementation of TQM communication, leadership skill, cooperative and problem solving approach requires.

References:

1. Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA.
2. Fitch, D.K., Thomason, J. and Wells, H. (1993), "Turning the library upside down: reorganization using total quality management principles", *Journal of Academic Librarianship*, Vol. 19 No. 5, pp. 294-9.
3. Garvin, D.A. (1988), *Managing Quality*, The Free Press, New York, NY. Handy, C. (1994), *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future*, Hutchinson, London.
4. Juran, J.M. and Gryna, F.M. Jr (1995), *Quality Planning and Analysis*, McGraw-Hill, New York, NY. Khurshid, Z. (1997)
5. Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)
6. Deming, W. E. (1986). "Out of the crisis." Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study.
7. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099)
8. Mackey, T. & Mackey, K. (1992). Think quality! The Deming approach does work in libraries. "Library Journal," 117(9), 57-61. (EJ 446 234)

- Give new staff a thorough orientation
- Create interdepartmental library advisory groups
- Improve the physical layout of the library
- Track complaints
- Develop an active outreach program
- Publicize new or changed services
- Develop user and staff training materials
- Target services to specific groups
- Offer electronic document delivery

Conclusion:

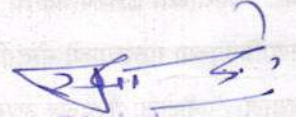
Many libraries have implemented TQM successfully. With the implementation of TQM found that its principles of service excellence, teamwork, ongoing training and skill building, process focus on continuous improvement, and cooperation could help them to make the changes according to the need of its customers/users.

In order to achieve the library as best user center, librarian should understand the role, purpose and responsibilities in this scenario. Provide the training to its users how to use resources. Everyone's involvement, commitment can help to achieve the success with TQM. For the successful implementation of TQM communication, leadership skill, cooperative and problem solving approach requires.

References:

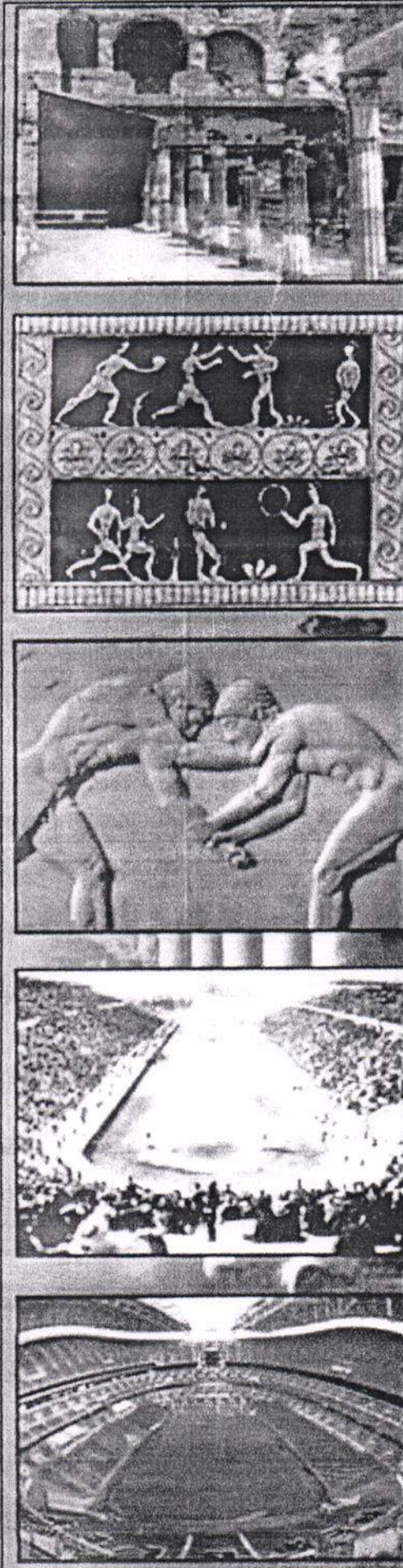
1. Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA.
2. Fitch, D.K., Thomason, J. and Wells, E.C. (1993), "Turning the library upside down: reorganization using total quality management principles", *Journal of Academic Librarianship*, Vol. 19 No. 5, pp. 294-9.
3. Garvin, D.A. (1988), *Managing Quality*, The Free Press, New York, NY. Handy, C. (1994), *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future*, Hutchinson, London.
4. Juran, J.M. and Gryna, F.M. Jr (1995), *Quality Planning and Analysis*, McGraw-Hill, New York, NY. Khurshid, Z. (1997)
5. Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)
6. Deming, W. E. (1986). "Out of the crisis." Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study.
7. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "Journal of Library Administration," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099)
8. Mackey, T. & Mackey, K. (1992). Think quality! The Deming approach does work in libraries. "Library Journal," 117(9), 57-61. (EJ 446 234)

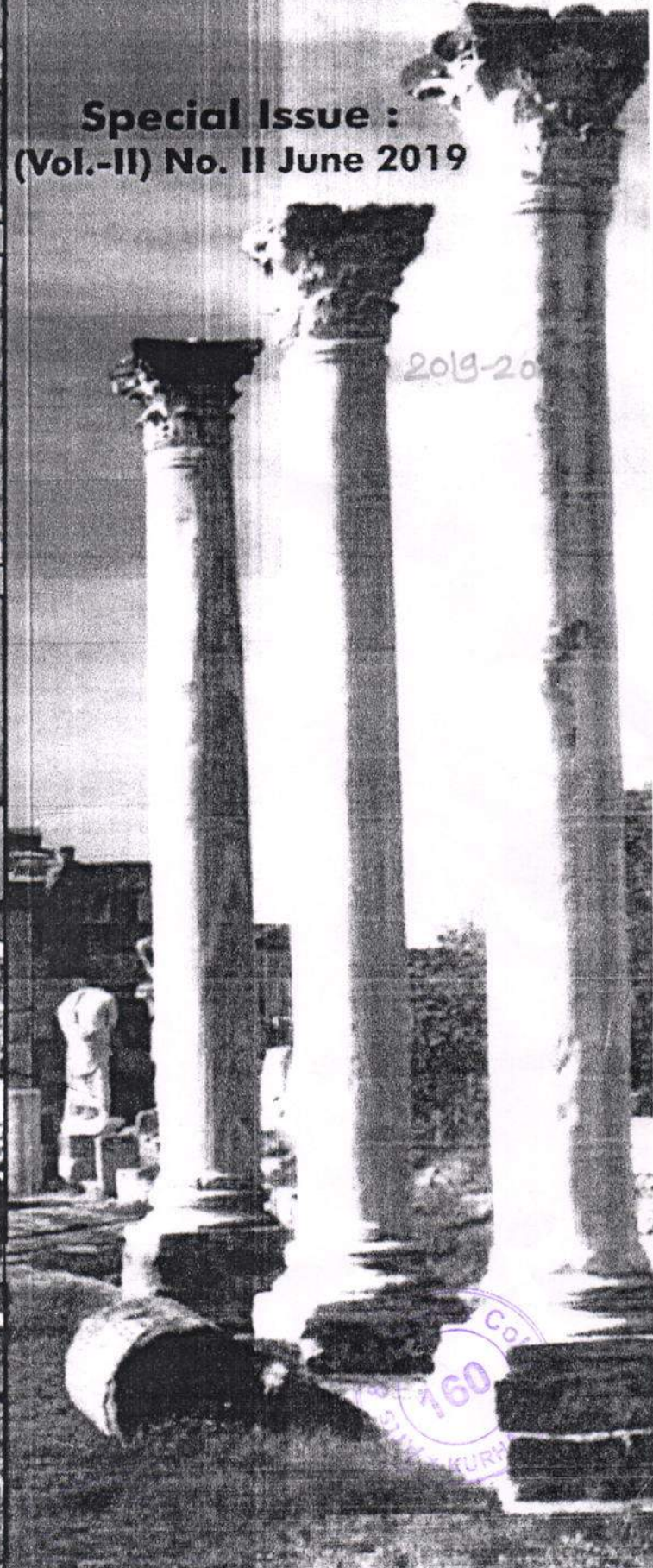

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

HORIZON PALAESTRA

International Journal of Health, Sports and Physical Education

Special Issue :
(Vol.-II) No. II June 2019

2019-20

Available Online <http://www.horizonpalaestra.org>

EDITOR IN CHIEF
Dr. S.N. Singh

INDEX

1)	PREDICTORS OF PHYSICAL ACTIVITY AND EXERCISE HABITUATION....
Dr. Hairul Anuar Hashim (Malaysia)	07
2)	HEALTH THREAT & PREVENTION OF NON-COMMUNICABLE DISEASES IN.....
Professor Dr. Chen Chee Keong (Malaysia)	08
3)	SAGO SUPPLEMENTATION FOR EXERCISE PERFORMED IN A
Dr. Mohd Rahimi Che Jusoh (Malaysia)	09
4)	SCIENCE OF INDIAN TRADITIONAL YOGA PRACTICES IN MODERN ERA
Dr. K. Chandraekaran (Madurai)	10
5)	EFFECT OF EXERCISE AND ANTIOXIDANTS ON OXIDATIVE STRESS
Dr. Maibam Nodiyachand Singh (Manipur)	16
6)	INDIAN PREKSHA MEDITATION A PART OF YOGA FOR HEALTHY LIFE STYLE
Dr. Bappasaheb Maske, Sheela Maske	22
7)	STUDY ON EFFECT OF COMPLEX AND CONTRAST TRAINING ON BACK
Dr. Anjali P Thakare, Dr.Chetak Shende	27
8)	EFFECT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL ...
Dr. Sandeep Jagannath Jagtap	32
9)	CHOICE OF SCHOOL IN THE MODERN TRENDS OF ECONOMIC DEVELOPMENT...
Akoijam Sunita Devi, Maibam Singh	37
10)	DR. AMBEDKAR : SUBALTERN PERSPECTIVE TO INDIAN HISTORY AND SOCIETY
Mr. Devesh M. Kamble	44
11)	OUTCOMES OF SPORTS MANAGEMENT & ADMINISTRATION
Dr. Ashok M. Waghmare	51
12)	A STUDY ON THE EFFECT OF SURYA NAMASKAR TRAINING ON THE INCREASE THE
LEVEL OF PERFORMANCE IN ENDURANCE
Dr. Netaji Muley, Shrinivas Motiyele	56
13)	INNOVATIVE AND QUALITATIVE RESEARCH TOPICS IN EMERGING ERA
Dr. Deelipsing S. Nikumbh	59
14)	IMPLEMENTATION PROCESS OF GOODS AND SERVICE TAX IN INDIA
Dr S. V. Gande	66
15)	ANTIMICROBIAL STUDY OF RHIZOME EXTRACTS OF CURCUMA LONGA
Gulve Rekha M.	72
16)	EXERCISE: FOR HUMAN WELLBEING
Dr. Hemant Verma	79

49)	USE OF INTERNET AS A TOOL FOR RESEARCH IN SPORTS Mrs. Archana	280
50)	YOGIC NUTRITIONAL STATUS AND DIET OF SCHOOL STUDENTS Ms. Manisha Limbaji Pratale	284
51)	ECONOMIC AFFAIRS IN INDIA-CHINA RELATIONS Vikrant Kawale, Dr. M.L. Sali	288
52)	YOGA AND HEALTH Dr. Mrs. S. A. Bajpai	294
53)	EFFECT OF STRENGTH TRAINING ON WRIST AND SHOULDER STRENGTH.... Shalini Bharti, Narasimha Murthy, B.C. Kapri	299
54)	INFLUENCE OF YOGIC PRACTICES ON SELECTED PSYCHOLOGICAL Dr. Ashok Zala	304
55)	EFFECT OF SAND AND LAND PLYOMETRIC TRAINING ON SPEED AND EXPLOSIVE... Dr. Umesh Rathi	307
56)	STUDY OF SOCIO-ECONOMIC BACKGROUND OF INTERCOLLEGIATE WOMEN... Dr. Netaji Muley, Shrinivas Motiyele	311
57)	गांधी - शिक्षा के विचार डॉ. प्रतिभा कृष्णा श्रीपत	315

EFFECT OF SAND AND LAND PLYOMETRIC TRAINING ON SPEED AND EXPLOSIVE POWER AMONG BASKETBALL PLAYERS

Dr. Umesh Jugalkishor Rathi

Arts and Science College, Kurha, Amravati
E-mail-Umeshrathisir@gmail.com

Abstract

The purpose of this study was to compare the effects of 2 different training protocols- Sand and Land Plyometric training on vertical jump and speed among basketball players. Thirty subjects were randomly assigned between 18 and 21 years of Arts and Science college Kurha, Amravati as participants to 1 of 3 groups: Sand Plyometric training group (n = 10), Land Plyometric training group (n = 10), and control group (n = 10). 12 weeks of training, 3 days a week was employed on the subjects and Pre & post test on vertical jump and speed was administered. Data were analyzed by analysis of co-variance (ANCOVA). Schiff's test was used as a post hoc test to determine which of the paired mean differ significantly. Results showed that all training treatments elicited significant ($p < 0.05$) improvement in all tested variables. However, the Sand Plyometric training group produced improvements in vertical jump performance and leg strength that were significantly greater performance in compare with the land and control group. This study provides support for the use of a traditional and plyometric drills to improve vertical jumping ability and explosive performance in general.

Keywords: plyometric training, speed, explosive power

Introduction

Plyometric training consists of quick, explosive movements designed to increase speed and power. This can be achieved through performing multiple exercises that focus on training our bodies and brains to activate more muscle fibres, more quickly, in order to increase the efficiency and speed of our muscle contractions. Plyometric drills usually involve stopping, starting, and changing directions in an explosive manner. These movements are components that can assist in developing agility (Craig, 2004; Miller *et al.*, 2001). Agility is the ability to maintain or control body position while quickly changing direction during a series of movements. Agility training is thought to be a reinforcement of motor programming through neuromuscular conditioning and neural adaptation of muscle spindles, Golgi tendon organs, and joint proprioceptors (Craig, 2004, Potteiger *et al.*, 1999). By enhancing balance and control of body positions during movement, agility theoretically should improve. Sand training is, first and foremost training with a great option for developing strength and power, building lower body muscle and creating specific adaptations for competition (Palfrey M.2012). Plyometric training on a sand surface can play a role in shock absorption and reduce stress

on bones and tissues (Bishop, 2003). However, the friction and instability of sand can induce negative effects on stretch shortening cycle, decreases in the myotatic reflex, degradation of elastic energy potentiating and an increase in the amortization phase resulting in performance decrements (Giatsis, Kollias, Panoutsakopoulos, & Papaiaikovou, 2004; Impellizzeri, *et al.*, 2008). plyometric is a means of encouraging the muscle to achieve maximal force rapidly and therefore serving to increase explosive-reactive power through a range of motion and is a popular training approach (lockwood, 2004) since its introduction in the early 1980s, two forms of plyometrics have evolved in the original version of plyometrics, created by russian scientist yuri verkhoshansky, it was defined as the shock method. in this, the athlete would drop down from a height and experience a "shock" upon landing. this in turn would bring about a forced eccentric contraction which was then immediately switched to a concentric contraction as the athlete jumped upward. The landing and takeoff are executed in an extremely short period of time, in the range of 0.1–0.2 second. The shock method is the most effective method used by athletes to improve their speed, quickness, and power after development of a strong strength base.

Materials and methods

Thirty men basketball players were randomly assigned between 18 and 21 years of Arts and Science college Kurha, Amravati as participants to 1 of 3 group's, The Plyometric training program is designed and is divided into three groups mainly, I Sand Plyometric training (n = 10), group II Land Plyometric training (n = 10), and group III control (n =10). The Plyometric training box is 40cm height and 80cm with. The land Plyometric box is placed a smooth surface and sand Plyometric box is placed a designed Pit with filtered river sand the size of the pit 3feet length, 3feet Width and 2feet depth. Subjects in each training group trained 3 days per week. A session and 60 min per day. All subjects continued with their normal Basketball training and games.

Table 1: Analysis of Variance & Covariance of Pre, Post and Adjusted Post Test on Speed

	CG	ATWG	ATWOG	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-ratio
Pre-Test Means	7.40	7.45	7.45	BG	0.005	02	0.002	0.01
SD (±)	0.30	0.30	0.30	WG	8.04	56	0.40	
Post - Test Means	7.40	6.70	7.15	BG	5.00	02	2.40	14.25
SD (±)	0.30	0.40	0.40	WG	10.10	56	0.15	
Adjusted Post - Test Means	7.40	6.70	7.15	BG	5.3	02	2.50	58.70
				WG	2.40	55	0.03	

* Significant at 0.05 level

Table 1 shows the pre-test means of CG, SPTG, and LPTG on speed. The F-value needed for significance for df (2, 56) at ≤ 0.05 level was 3.15. The obtained F-value for the pre-test mean on speed was 0.05 which was not found to be significant. In post test analysis the F-ratio on the speed variable was 14.25. The analysis of covariance adjusted the differences in pre test means with post test means between the Sand and land plyometric training and control groups. The F-value needed for significance for df (2, 55) at < 0.05 levels was. The F-value obtained from testing the adjusted means between the Sand and land plyometric training and control groups on speed was 58.70 which was statistically significant.

Table 2: Analysis of Variance & Covariance of Pre, Post and Adjusted Post Test on Explosive power

	CG	ATWG	ATWOG	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-ratio
Pre-Test Means SD (\pm)	45.20	45.28	45.70	BG	8.09	02	4.05	0.11
	5.70	5.80	5.065	WG	1591.15	56	33.15	
Post - Test Means SD (\pm)	45.40	50.00	45.090	BG	130.75	02	65.35	1.86
	6.10	5.70	5.70	WG	1975.6	56	34.65	
Adjusted Post - Test Means	46.90	50.45	45.90	BG	203.85	02	100.94	160.2
				WG	35.60	55	0.60	

Significant at 0.05 level

Table 2 shows that the pre-test means of CG, SPTG, and LPTG on explosive power. The F-value needed for significance for df (2, 56) at ≤ 0.05 levels was 3.15. The obtained F-value for the pre-test mean on explosive power was 0.11. It was found to not be significant. In post test analysis the F-ratio on the variables such as explosive power was 1.86. The analysis of covariance is adjusting the differences in pre-means with post-test means between the Sand and land plyometric training and control groups. The F-value needed for significance for df (2, 55) at ≤ 0.05 levels was missing number!. The F-value obtained from testing the adjusted means between the Sand and land plyometric training and control groups on explosive power were 160.20. it was found to be significant.

Discussion

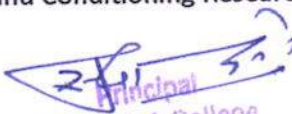
The use of plyometric training has been advocated since the past years as a means of enhancing ability in sports and activities in which lower-body power plays a vital role in success (FATOUROS, 2000). During a plyometric movement, the muscles undergo a very rapid switch from the eccentric phase to the concentric phase. This stretch-shortening cycle decreases the time of the amortization phase that in turn allows for greater than normal power production (Potteiger, 1999). The muscles stored elastic energy and stretch reflex response are essentially exploited in this manner, permitting more work to be done by the muscle during the concentric phase of movement (Hedrick, 1996). Training programs that have utilized plyometric exercises have been shown to positively affect performance in power-related movements such as jumping (Blattner, 1979). In the

Conclusions

The present study reveals that the 12 weeks of plyometric training in a land and sand environment, sand plyometric training shown significant differences among the three groups with respect to speed, and explosive power measures. It is also concluded that the subjects with sand training group had shown greater improvement comparable to the subjects with land and control groups regard to all the parameters.

References:

1. Arazi H, Coetzee B, Asadi A. Comparative effect of land and aquatic based plyometric training on the jumping ability and agility of young basketball players. *South African J Res Sport Phys Edu Rec.* 2012; 34:1-14.
2. Arumugam C, Kamalakkannan K, Kaukab Azeem. Effect of sand and land plyometric training on speed and explosive power among volleyball players. *International journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports.* 2011; 2(1):53-55.
3. Asadi A. Effects of six weeks depth jump and countermovement jump training on agility performance. *J Sport Sci.* 2012; 5:67-70.
4. Bal BS, Kaur PJ, Singh D. Effects of a short term plyometric training program of agility in young basketball players. *Brazilian Journal of Biometricity.* 2011; 5(4):271-278.
5. Bishop D. A comparison between land and sand based tests for beach volleyball assessment. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness.* 2003; 43:418-423.
6. Chu D. *Jumping into Plyometrics.* Champaign, Illinois: Leisure Press, 1992.
7. Delecluse CH, Van Copenolle E, Willems M, Van Leemputte R, Diels, and M. Goris. Influence of high-resistance and high-velocity training on sprint performance. *Med. Sci. Sports Exerc.* 1995; 27:1203-1209.
8. Edwin Rimmer, Gordon Sleivert. Effects of a Plyometrics Intervention Program on Sprint Performance. *Journal of Strength and Conditioning Research.* 2000; 14(3):295-301.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटन प्रकल्पाचा भौगोलिक

अभ्यास

सुनील आखरे

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

(महाराष्ट्र) भारत

सारांश

आधुनिक काळात 'कृषी-पर्यटन' जगामधील शहरी लोकांमध्ये लोकप्रिय होत आहे. कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतामधून अतिरिक्त उत्पन्न मिळते त्याचबरोबर स्थानिक लोकांना रोजगार सुद्धा प्राप्त होतो. 'कृषी-पर्यटन' ही अतिशय साधी संकल्पना आहे. यामध्ये शहरी पर्यटक एक किंवा दोन दिवसाकरिता शेतावर मुक्काम करतात. तेथील शेती मधील कामाचा अनुभव घेतात बैलगाडी सवारी, र सवारीचा अनुभव घेणे, पतंग उडवणे, तेथील परंपरागत खाद्य पदार्थांचा आस्वाद घेणे, परंपरागत कपडे परिधान करणे, तेथील स्थानिक संस्कृती समजून घेणे, स्थानिक संगीत वाद्य व नृत्याचा आस्वाद घेणे, शेतातील ताजे पदार्थ खरेदी करणे इ. गोष्टींचा अनुभव घेतल्या जातो. महाराष्ट्रामध्ये विदर्भातील शेतकरी जास्त आत्महत्या करतात त्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत येथील शेतकऱ्यांसाठी 'कृषी-पर्यटन' हा व्यवसाय जास्त गरजेचा आहे. भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्य 'कृषी-पर्यटन' व्यवसायाच्या विकासामध्ये अग्रेसर आहे. भारतातील कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये 'कृषी-पर्यटन' व्यवसायाची संकल्पना अतिशय महत्वपूर्ण आहे कारण कृषी-पर्यटन मध्ये स्थानिकांचा मुख्यतः गरीब शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढल्यास स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास होऊन गरीबी कमी होण्यास मदत होते. कृषी-पर्यटन हे शेतकऱ्यांचे अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन असून, यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होते तसेच शैक्षणिक मूल्य व सांस्कृतिक आदानप्रदान होते.

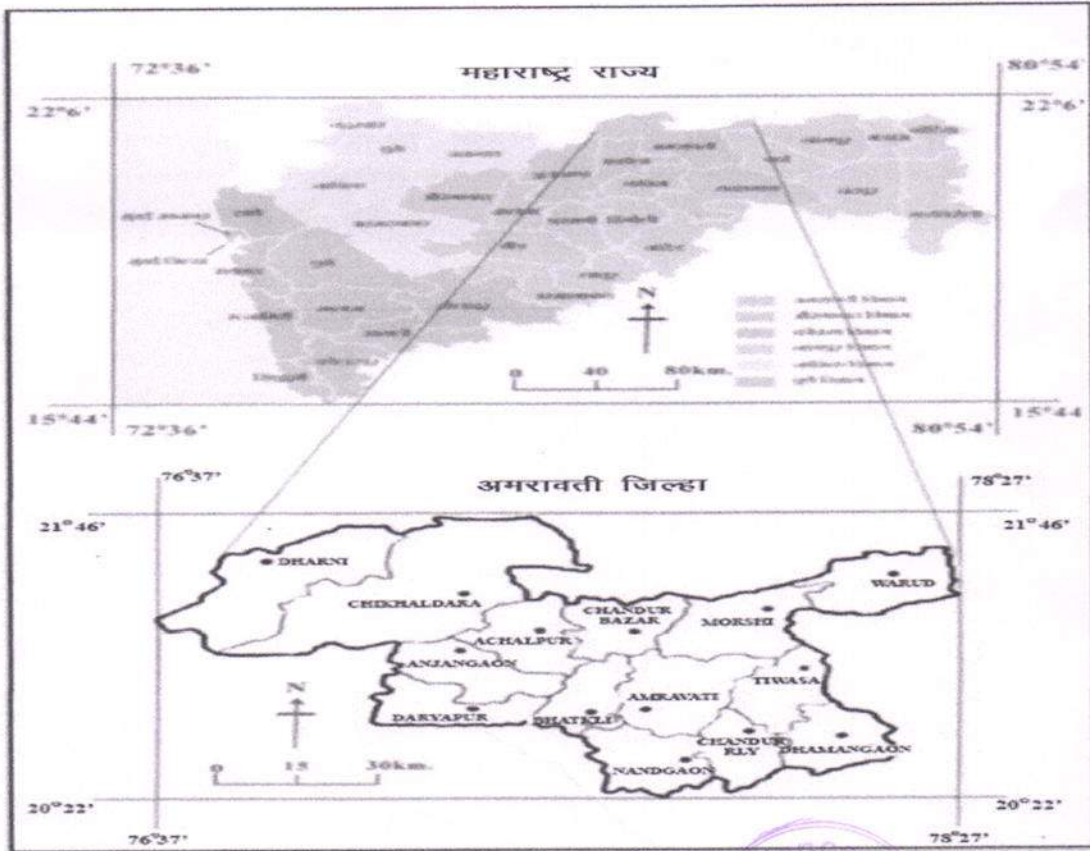
सुनील आखरे

1Page

अभ्यास क्षेत्र

भौगोलिक दृष्ट्या अमरावती जिल्हा विदर्भाच्या उत्तर मध्य भागात येतो. अमरावती जिल्हाचा विस्तार २०°२२"उत्तर ते २१°४६" उत्तर अक्षवृत्त आणि ७६°३७"पूर्व ते ७८°२७" पूर्व रेखावृत्त आहे. अमरावती जिल्हाच्या उत्तरेला मध्य प्रदेशातील सातपुडा पर्वत रांगा असून या पर्वत रांगांच्या पायथ्याशी अमरावती जिल्हातील मेळघाट, प्रदेश येतो. अमरावती जिल्हाच्या पूर्वेला वर्धा जिल्हा, पश्चिमेला अकोला जिल्हा आणि दक्षिणेला यवतमाळ जिल्हा आहे, (नकाशा क्र.१) अमरावती जिल्हाचे क्षेत्रफळ १२२१२ चौ. कि.मी. असून महाराष्ट्राच्या ३.९६% क्षेत्र या जिल्ह्याने व्यापलेले आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्हाची लोकसंख्या २८८८४४५ आहे. अमरावती जिल्ह्यामध्ये १४ तहसील असून १६९३ आबाद गावे आहेत.

सुनील आखरे

3Page

(नकाशा क्र. १)

आकडेवारीचे विश्लेषण

सर्वेक्षण करित असतांना १५० उत्तरदात्यांना नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. हे १५० उत्तरदाते वेगवेगळ्या कुटुंब, संघटना व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करतात. यामध्ये कुटुंबाचे प्रतिनिधित्व करणारे १२५, संघटना चे प्रतिनिधित्व करणारे १५ व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करणारे १० उत्तरदाते होते. हे उत्तरदाते मुख्यतः शहरी भागातील असून त्यांचे वय २१ ते ५८ वर्ष आहे. यातील बहुतांश उत्तरदाते हे कमी सामाजिक सहभाग असणारे आहे. प्रश्नावलीचे वितरण करून आकडेवारी गोळा करण्यात आली. एकूण उत्तरदात्यांपैकी ५०% उत्तरदात्यांना कृषी-पर्यटनाबाबत फारशी माहिती नव्हती तसेच त्यातील ३/४ उत्तरदात्यांना कृषी-पर्यटनाला येण्यास इच्छुक आहे. एकूण उत्तरदात्यांपैकी सुमारे ६४% उत्तरदाते शेतामधील कृषी क्रियांमध्ये सहभागी होण्यास इच्छुक आहे तर ६०% उत्तरदाते ग्रामीण लोकांसोबत संवाद साधण्यास इच्छुक आहे. खालील प्रश्न विचारले असता पुढील सारणी प्रमाणे उत्तर मिळालीत

१) कृषी-पर्यटनाचे स्थळ किती अंतरावर आपण पसंत कराल ?

अ.क्र.	उत्तरदाते गट	अंतर			
		< २५ कि.मी.	२५-५० कि.मी.	> ५० कि.मी.	एकूण
१	कुटुंब	३१	४३	५१	१२५
२	व्यवसायिक संस्था	३	४	३	१०
३	संघटना	४	४	७	१५
	एकूण	३८	५१	६१	१५०

सारणी क्र.१

वरील सारणी . १ वरून असे स्पष्ट होते की, वेगवेगळ्या उत्तरदात्यांच्या गटाने ५० कि.मी. पेक्षा जास्त अंतराला प्राधान्य दिले. कारण पर्यटक कृषी-पर्यटनासोबतच सहलीचा सुद्धा आनंद लुटण्यास प्राधान्य देतात. केवळ व्यवसायिक संस्थानी अमरावती पासून २५ ते ५० कि.मी. अंतराला प्राधान्य दिले

सुनील आखरे

4P age

२) एका दिवसाकरिता प्रति व्यक्ती किती रुपये खर्च करण्यास तयार आहे?

अ.क्र.	उत्तरदाते गट	एका दिवसाकरिता प्रति व्यक्ती रुपये खर्च करण्यास तयार			
		< ५०० .	५०० - १०००	> १००० .	एकूण
१	कुटुंब	४१	६२	२२	१२५
२	व्यवसायिक संस्था	२	५	३	१०
३	संघटना	५	७	३	१५
	एकूण	४८	७४	२८	१५०

सारणी .२

वरील सारणी . २ वरून असे स्पष्ट होते कि, सर्वच गटातील उत्तरदात्यांची प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ५०० ते १००० रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे. काही कृषी-पर्यटनाशी संबंधित तज्ञाशी चर्चा केली असता तसेच इंटरनेटवर कृषी-पर्यटनाच्या किमतीचा अभ्यास केला असता १० ते १५ लोकांच्या गटाकरिता प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ६०० ते ८०० रु. किंमत आढळली.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाचे पुढील निष्कर्ष आहे.

- ❖ अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाकरिता वरुड मोर्शी चांदूरबाजार व अचलपूर तहसील मधील सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याचा भाग भौगोलिक दृष्टीने आदर्श आहे.
- ❖ एकूण उत्तरदात्यांपैकी सुमारे ६४% उत्तरदाते शेतामधील कृषी क्रियांमध्ये सहभागी होण्यास इच्छुक आहे तर ६०% उत्तरदाते ग्रामीण लोकासोबत संवाद साधण्यास इच्छुक आहे.
- ❖ मागील दोन वर्षात कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांचे २०ते ३०% उत्पन्नात वाढ झाली
- ❖ वेगवेगळ्या उत्तरदात्यांच्या गटाने अमरावती पासून ५० कि.मी. पेक्षा जास्त अंतराला प्राधान्य दिले.

सुनील आखरे

5Page

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

- ❖ सर्वच गटातील उत्तरदात्यांची प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ५०० ते १००० रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे.
- ❖ कृषी-पर्यटनाने रोजगाराची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास वाव आहे.
- ❖ कृषी-पर्यटनामुळे स्थानिक कृषी उत्पादनाविषयी व शेत जमिनीच्या उपयोग बाबत जागरूकता निर्माण होते.
- ❖ अमरावती जिल्ह्यातील लहान शेतकऱ्यांच्या अस्तित्वासाठी कृषी-पर्यटन उपयुक्त ठरणार आहे.

BIBLIOGRAPHY:

- 1) Agri Tourism Development Corporation India (ATDC), official website : <http://www.agritourism.in>
- 2) Barbuddhe S. B., N.P. Singh, Agro-Eco-Tourism: A New Dimension to Agriculture, Technical Bulletin no. 46, Indian Council of Agricultural Research, 2014
- 3) Kumbhar, Vijay M., Agro-Tourism Scope and Opportunities for the Farmers in Maharashtra (February 9, 2010). India stat, September-October 2009.
- 4) Sharma Swati, Divya Vyas ' Agro tourism : Imminant sunrise setor for Rural development 'SAMZODHANA – "Journal of Management Research , Vol 2, Issue 1, March 2014 pg. 235-245
- 5) Shembekar Prasanna., "A study on growth and future scope of Agri-tourism projects in Nagpur District" GE-International Journal of Management Research ISSN (O): (2321-1709), ISSN (P): (2394-4226), IF-4.88 Volume 4, Issue 4, April 2016.
- 6) Vidarbha Intensive irrigation Development Programme, Operational Guidelines, Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Govt. of India, New Delhi, 2012.
- 7) Walke S.G., "Critical Study of Agri-tourism Industry in Maharashtra, synopsis on research paper, Symbiosis International University Pune 2013.

भौगोलिक दृष्टीने अमरावती जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या चांदूर बाजार, अचलपूर, मोर्शी व वरुड तहसील मधील शेतामध्ये 'कृषी-पर्यटनाला जास्त वाव आहे. कृषी-पर्यटनाच्या विकासासाठी कृषी उत्पन्नाविषयी जागृती व शेतजमीनीचा योग्य वापर करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना

'कृषी-पर्यटन' हे पर्यटन ग्रामीण संस्कृतीवर आधारित असून आधुनिक काळामध्ये पर्यटकांना ग्रामीण संस्कृतीचे आकर्षण असल्यामुळे पर्यटक कृषी-पर्यटनाकडे आकर्षित होत आहे त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन पत्रात पर्यटकांच्या आकांशांचे अध्ययन करण्यात आले आहे. यामुळे कृषी-पर्यटनाचा विकासा बरोबर आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास मदत होईल. प्रस्तुत संशोधन पत्रात कृषी-पर्यटनाची सद्यस्थिती, विकास व भावी संभाव्यता यांच्या सोबतच अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटन प्रकल्पाची स्थिती या विषयीचे अध्ययन करण्यात आले आहे. कृषी-पर्यटनाने रोजगाराची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत असल्यामुळे शहराकडे होणाऱ्या स्थलांतरामध्ये घट होते. अमरावती जिल्ह्यातील शेतकरी आर्थिक संकटामध्ये असल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकासाच्या संधी शोधणे गरजेचे आहे.

बीजसंज्ञा

कृषी-पर्यटन, कृषी क्रिया

उद्दिष्टे

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाचा विकास व संभाव्यता शोधणे.

संशोधन पद्धती

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाचा विकास व संभाव्यता शोधण्याकरिता कृषी-पर्यटनाशी संबंधित आकडेवारी व माहिती मिळविण्यासाठी विविध स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. या संशोधनाकरिता प्राथमिक तसेच द्वितीय आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक आकडेवारीकरिता १५० उत्तरदात्यांना नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. हे १५० उत्तरदाते वेगवेगळ्या कुटुंब, संघटना व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करतात. आकडेवारी संकलित करण्यासाठी एक छोटी प्रश्नावली तयार करण्यात आली. या प्रश्नावली मध्ये कृषी-पर्यटनाशी संबंधित प्रवासाचे किती अंतराला व एका व्यक्तीस एका दिवसाकरिता येणाऱ्या किती खर्चाला प्राधान्य देतात याविषयी प्रश्न विचारण्यात आले. द्वितीय माहिती संशोधन पत्रिका व वृत्तपत्रातील लेख आणि ICAR, ATDC व MTDC यांच्या अधिकृत websites वरून घेतली.

सुनील आखरे

2P age

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AJANTA

Volume-VIII, Issue-II
April - June - 2019
Marathi / English Part - II / Hindi

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

2019-20
(Prof. Takande sir.)

patient #0

**Ajanta
Prakashan**

❧ CONTENTS OF MARATHI / ENGLISH PART - II ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आनंदाची संकल्पना : एक मानसशास्त्रीय परिक्षण डॉ. एन. एस. डोंगरे	१-७
२	सावित्रीबाई फुलेंचे सामाजिक चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. नंदकिशोर लक्ष्मणराव अरुळकर	८-१०
३	भारतातील शेतीपूरक व्यवसायात विमासुरक्षा कवचाच्या भूमिकेचा अभ्यास (संदर्भ : भारतातील पशूधन विमा सद्यस्थिती) Dr. Bari Bhuvanesh Harishchandra	११-१८
४	लोकविद्या पत्रिका : एका तपाचा प्रवास डॉ. कांत जाधव	१९-२५
५	मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन प्रा. किशोर ताकसांडे	२६-३०
६	आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे विभिन्न दृष्टिकोण डॉ. अरविंद सोमनाथे	३१-३७
७	मानवी जिवनात विम्याचे महत्त्व प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	३८-४३
८	नेतृत्व आणि महिला मरकंटे कौशल्या रामचंद्र	४४-४७
९	मानव विकास मिशनचा मराठवाड्यातील सामाजिक व आर्थिक परिणाम प्रा. नवगणकर आर. व्ही.	४८-५२
१०	संत ज्ञानेश्वर विरचित हरिपाठातील संस्कृत साहित्याचे संदर्भ प्रा. गायकवाड पी. बी.	५३-५६
११	राज्यस्तरीय तिरंदाजी स्पर्धेमधील रिकव्ह रॉऊड (७० मीटर) खेळाडूंचे कार्यमान आणि त्यांची निवडक शारीरिक सुदृढता घटक यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास डॉ. मनोज नरेंद्र रेड्डी प्रा. विशाल प्रकाश गायकवाड	५७-६०

५. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगालिक अध्ययन

प्रा. किशोर ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक, कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

सारांश

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट हा प्रदेश अतिशय दुर्गम असून या प्रदेशामध्ये अनेक समस्या आहेत. व सुविधांचा अभाव आहे. त्यांचा परिणाम या प्रदेशातील साक्षरतेच्या प्रमाणावर झालेला आहे. मेळघाट मध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. आदिवासी महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी असून ते फक्त ६४.१९% आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेचे विश्लेषण केलेले आहे.

प्रास्ताविक

एखाद्या प्रदेशाची विकासाची पातळी किंवा स्तर मोजतांना त्या प्रदेशातील साक्षरतेचा प्रामुख्याने विचार केल्या जातो. ज्या प्रदेशात साक्षरता जास्त असते तो प्रदेश विकासात असतो तर ज्या प्रदेशामध्ये साक्षरता कमी असते तो प्रदेश अविकासात समजल्या जातो. म्हणजेच साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. साक्षरता हा सर्व प्रकारच्या विकासासवर महत्वाचा उपाय आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने साक्षरतेची व्याख्या पूढील प्रकारे केली आहे. "लिहीता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" तर भारतीय जनगणना विभागाद्वारे साक्षरतेची व्याख्या "जी व्यक्ती वाचन लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." मेळघाट प्रदेशात आदिवासींची संख्या जास्त असून त्यांची साक्षरता कमी आढळते. साक्षरता कमी असल्याचा परिणाम प्रदेशाच्या विकासावर झालेला आहे. मेळघाट अमरावती जिल्ह्यातील डोंगराळ प्रदेश असून या प्रदेशात अनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. त्यांचा परिणाम त्या प्रदेशातील साक्षरतेवर झालेला आहे. या प्रदेशात आदिवासींची साक्षरता इतर प्रदेशापेक्षा कमी आढळते. त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता फारच कमी आढळते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मेळघाट मधील आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : आदिवासी, साक्षरता, महिलांची साक्षरता अनुसूचित जमाती

उद्दीष्टे

१. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातींच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे
२. मेळघाटमधील अनुसूचित जमातींच्या महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे.

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत संशोधन निबंधाकरिता अमरावती जिल्ह्यातील अतिदुर्गम भागातील मेळघाट या प्रदेशाचा विचार करण्यात आला आहे. मेळघाट या प्रदेशामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील धारणी व चिलखदरा हे दोन तालुके येतात. या प्रदेशामध्ये अनेक टेकड्या (घाट) एकमेकांना मिळतात यावरून या प्रदेशाला मेळघाट असे संबोधतात. या प्रदेशामध्ये उंचपर्वत रांगा व त्यांच्या दरम्यान खोल दऱ्या आहेत. या प्रदेशाचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°१३' उत्तर अक्षवृत्त ते २१°४५' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत असून रेखावृत्तीय विस्तार ७६°४०' पूर्व रेखावृत्त ते ७७°३०' पूर्व रेखावृत्त पर्यंत आहे. या प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ ३९७३ चौ. कि.मी. आहे या प्रदेशाच्या पूर्वेस व उत्तरेस मध्यप्रदेशमधील वैतूल जिल्हा आहे. पश्चिमेस बुलडाणा जिल्हा व दक्षिणेस अकोला जिल्हा आहे. या प्रदेशातून वाहणारी तापी ही प्रमुख नदी आहे. सिपना, गडगा, खवटा इत्यादीच्या उपनद्या आहे. या प्रदेशाचे हवामान मोसमी प्रकारचे असून उंचीनुसार तापमान क्रमां होताना आढळते. २०११ च्या जनगणनेनुसार या प्रदेशाची लोकसंख्या ३०३४८८ इतकी आहे. यापैकी आदिवासींचा एकूण लोकसंख्या २३५२४१ म्हणजेच ७७.५१ % आहे.

माहिती स्रोत व संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनाकरिता दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधाकरिता जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ जिल्हा अमरावती जिल्हा जनगणना अहवाल २०११ अमरावती जिल्हा यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेताला आहे. अभ्यास क्षेत्रातील साक्षरता दर पूढील सुत्राने काढण्यात आला आहे.

$$\text{साक्षरता दर} = \frac{\text{साक्षर लोकसंख्या}}{6 \text{ वर्ष वयोगटावरील लोकसंख्या}} \times 100$$

स्पष्टीकरण

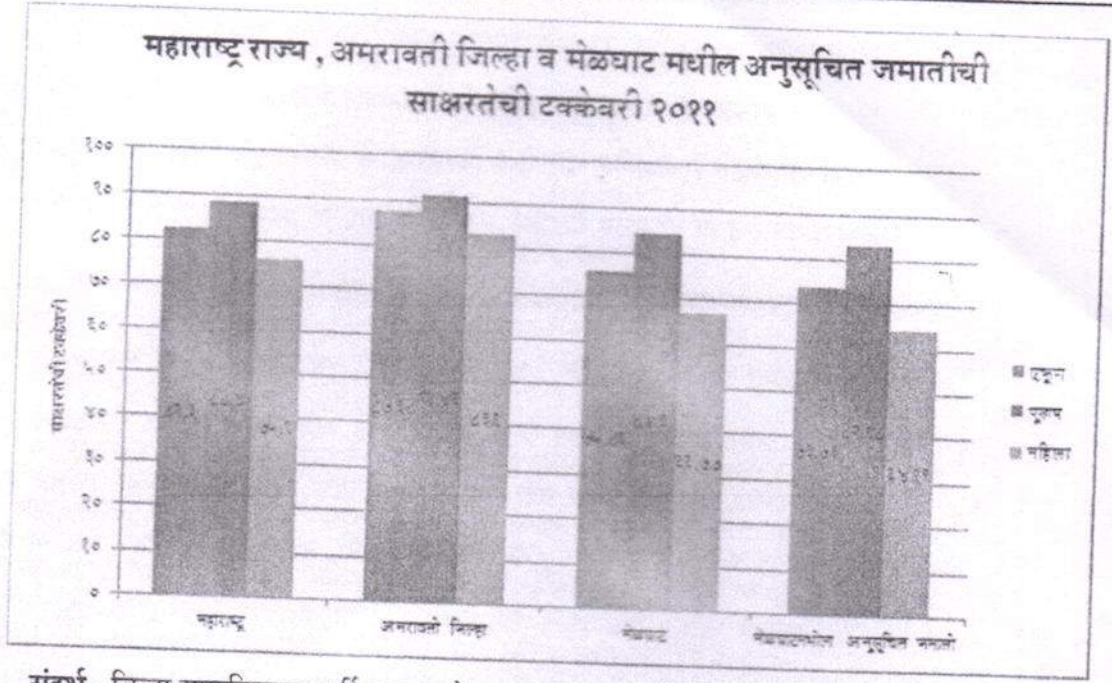
मेळघाट मधील साक्षरतेचा टक्केवारीची तुलना करण्याकरिता २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची सरासरी साक्षरता, अमरावती जिल्हाची सरासरी साक्षरता व मेळघाट प्रदेशाची सरसरी साक्षरता टक्केवारीमध्ये सारणी क्रमांक १ मध्ये दिलेली आहे.

सारणी क्र. १

महाराष्ट्र राज्य, अमरावती जिल्हा व मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी २०११

अ.क्र.	क्षेत्र	साक्षरता टक्केवारी		
		एकूण	पुरुष	महिला
१	महाराष्ट्र	८२.३	८८.४	७५.९
२	अमरावती जिल्हा	८७.३८	९१.४६	८३.१०
३	मेळघाट	७५.८६	८४.६०	६६.७७
४	मेळघाटमधील अनुसूचित जमाती	७३.७३	८२.९८	६४.१९

संदर्भ - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ अमरावती जिल्हा

संदर्भ - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ अमरावती जिल्हा

सारणी क्र. १ वरून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रामध्ये एकूण सरासरी साक्षरता (८२.३%), पुरुषांची साक्षरता (८८.४%) व महिलांची साक्षरता (७५.९%) आहे. तसेच अमरावती जिल्ह्याची एकूण सरासरी साक्षरता (८७.३८%), पुरुषांची सरासरी साक्षरता (९१.४६%) व महिलांची सरासरी साक्षरता (८३.१०%) आहे. अमरावती जिल्ह्याची साक्षरता सर्वच दृष्टीकोणतून महाराष्ट्राच्या साक्षरतेपेक्षा जास्त आहे. परंतु अमरावती जिल्ह्याच्या मेळघाट प्रदेशामधील साक्षरतेची सरासरी मात्र अमरावती जिल्ह्याच्या साक्षरतेच्या सरासरी पेक्षा खूपच कमी आहे. मेळघाट मधील एकूण सरासरी साक्षरता (७५.८६%) व पुरुषांची सरासरी साक्षरता (८४.६०%) आहे. तर महिलांची सरासरी साक्षरता फक्त (६६.७७%) आहे. मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीची साक्षरता यापेक्षाही खूप कमी आढळते. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीची एकूण सरासरी साक्षरता (७३.७३%) पुरुषांची सरासरी साक्षरता (८२.९८%) तर अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता केवळ (६४.१९%) आहे. यावरून असे दिसते की, मेळघाटमध्ये साक्षरता कमी असून अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता अतिशय कमी आहे.

मेळघाटमधील साक्षरतेचे विश्लेषण

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशामध्ये जिल्ह्यातील धारणी व चिखलदरा या तालुक्यांचा समावेश होतो. सारणी क्र. २ मध्ये मेळघाटमधील तालुक्यांची साक्षरतेची आकडेवारी दिलेली आहे.

सारणी क्र. २

मेळघाट प्रदेश : तालूकानिहाय एकूण, पुरुष, महिला व अनुसूचित जमातीच्या एकूण, पुरुष व महिलांची साक्षरता-२०११

अ.क्र.	क्षेत्र	साक्षरता टक्केवारी						
		एकूण	पुरुष	महिला	अनुसूचित जमाती			
					एकूण	पुरुष	महिला	पुरुष महिला
१	धारणी	७५.७१	८४.५९	६६.५४	७३.१७	८२.८१	६३.२९	१९.५२
२	चिखलदरा	७६.०९	८४.६२	६७.१४	७४.२९	८३.१६	६५.०९	१८.०७
३	मेळघाट	७५.८६	८४.६०	६६.७७	७३.७३	८२.९८	६४.१९	१८.७९
४	अमरावती जिल्हा	८७.३८	९१.४६	८३.१०	७५.०५	८३.०८	६६.७०	१६.३८

संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन -२०१७ जिल्हा अमरावती

सारणी क्र २ वरून असे स्पष्ट होते की, अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता (८७.३८%) व मेळघाट मधील दोन्ही तालूक्यांची सरासरी साक्षरता (७५.८६%) या साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये विषमता असून धारणी व चिखलदरा तालूक्यांची साक्षरता कमी आहे. मेळघाटमधील सरासरी साक्षरता (७५.८६%) साक्षरतेपेक्षा अनुसूचित जमातीची साक्षरता (७३.७३%) सुद्धा कमी असून अनुसूचित जमाती मधील महिलांची साक्षरता (६४.१९%) अतीशय कमी आहेत. धारणी तालूक्यांमध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता (६३.२९%) व चिखलदरा तालूक्यामध्ये (६५.०९%) इतकी कमी आहे.

धारणी व चिखलदरा तालूक्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुष व महिलांच्या साक्षरतेमध्ये सुद्धा विषमता आढळत असून महिलांची साक्षरता कमी आहे. अनुसूचित जमातीमधील पुरुष व महिला साक्षरतेची तफावत धारणी तालूक्यात १९.५२% तर चिखलदरा तालूक्यात १८.०७% आहे.

मेळघाट प्रदेशातील प्राकृतीक रचना डोंगर दऱ्याची आहे. त्यामुळे वाहतूक मार्गांची उपलब्धता कमी आहे. हा प्रदेश जिल्ह्याच्या मुख्यालयापासून दूर अंतरावर आहे. समाजामध्ये अंधश्रधा आहेत. या सर्व कारणामुळे मेळघाटमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

निष्कर्ष

- १) मेळघाट प्रदेशामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण व अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता प्रमाण यामध्ये विषमता असून मेळघाटमधील साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

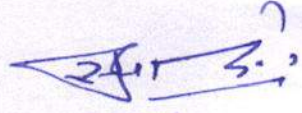
- २) मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.
- ३) मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात कमी आहे
- ४) या प्रदेशातील महिलांच्या साक्षरतेकरिता उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) महाराष्ट्र शासन (२०१७) : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा अमरावती
- २) Govt. of India (२०११) Primary Census Hand Book Amravati Dist. Publish by Census of India
- ३) विजय खराते (२००८): "मेळघाट पठारावरील आदिवासी बालकांच्या समस्याचे अध्ययन" भूगोल संशोधक अंक

.२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

INDEX

1)	DOPING: A CURSE FOR INDIAN SPORTS CULTURE DR. S. N. SINGH (UP)	018
2)	INFLUENCE OF EATING DISORDER RISK ON SPORTS PLAYERS ANXIETY... DR. VISHAKHA SUBHAS SAOJI	028
3)	ISSUES AND CHALLENGES OF TEACHER EDUCATION IN INDIA GURPREET SINGH, MOHD IMRAN DAR	031
4)	THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH..... DR. UMESH RATHI	036
5)	CHABAHAR PORT: AN ECONOMIC FRONTIER BEYOND NORTH-WEST BORDER VIKRANT J KAWALE	039
6)	IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL... DR. SANTOSHI R. SAULKAR	045
7)	RESEARCH IN HIGHER EDUCATION IN INDIA: A REVIEW DR P. U. ATHAWALE	049
8)	HIGHER EDUCATION FOR TRIBAL DEVELOPMENT: SCHEMES AND CHALLENGES DR. S. M. BHOWATE	054
9)	INDIAN SOCIETY AND ITS CHALLENGES TO HIGHER EDUCATION DR A. K. THAKARE	059
10)	ICT BASED TEACHING & LEARNING NEED IN HIGHER EDUCATION PROF. AVINASH PAWAR	063
11)	SPORT, YOUTH FITNESS AND PHYSICAL ACTIVITY DR. AJAYKUMAR V. CHINCHMALATPURE	072
12)	HUMAN RIGHTS EDUCATION DR. PRAVIN PATIL	073
13)	ANALYSING LEARNERS' LEARNING BEHAVIOUR-A CASE STUDY DR. ALKA KARANWAL	083
14)	HOW SPORTS AND EDUCATION WORK WELL TOGETHER PROF. ANJALI BARDE	086
15)	COMPARATIVE STUDY OF PHYSICAL HEALTH AND MENTAL HEALTH.... PROF. ASHISH BARDE	089
16)	USE OF ICT IN HIGHER EDUCATION PROF.MANGESH N. JAMDADE	093

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH PHYSICAL ACTIVITY

DR. UMESH JUGALKISHOR RATHI

Arts and Science College, Kurha, Amravati
E-mail-Umeshrathisir@gmail.com

Abstract

Physical education can be a powerful influence on promoting youth physical activity (PA). This review describes correlates of youth PA, examines how these factors have been targeted in physical education (PE) based interventions, and makes suggestions for PE pedagogy to promote PA. Perceived physical competence, enjoyment of PA, intention, direct help and support from parents and significant others, and opportunities to be active were consistently associated with youth PA. The large-scale PE-based PA promotion programs that were successful in increasing out-of-school PA applied a pedagogical framework targeting variables associated with motivation (i.e., perceived competence, enjoyment of PA, self-determination). PE based interventions should continue to address the nature of activities, but also utilize pedagogy that promotes psychological determinants of student Physical education can be an important means by which the level of physical activity can be affected motivation. Positive student motivation in physical education could influence children to adopt physically active lifestyles as adults.

Introduction

Physical education and sports represent components of a global education, when taking into consideration their content, these being able to influence health, the child's development and growth, developing movement, psychic processes and phenomena and favouring socialization. "In this context, the functions of physical education and of extracurricular activities are of a biologic, movement, psychological and social nature, which are connected to the concept of a balanced and integrated development of personalities". Physical education plays a critical role in the promotion of youth physical activity is inherently appealing to many edagogues, a closer inspection of the pedagogy literature reveals a dearth of research that has investigated the effects of physical education on physical activity outside the school environment. Youth physical activity is influenced by a

multitude of psychological, biological, social, cultural, and environmental factors that may affect an individual's decision to adopt and maintain a physically active lifestyle. Physical education may indeed be a powerful factor in determining youth physical activity, but the causal linkage between students' experience and attitudes toward physical education and their adoption of a physically active lifestyle has yet to be determined. Further investigation is required to validate Sallis and Sports represents a part of culture, being understood, from its beginning as an ideal means to maintain health, to form a body and even a character, its main feature being the competition, which stimulates the desire to be known and implicitly, the obtaining of performances. This represents the valuing element in the symbiosis with physical education, both activities becoming permanent during the entire period of education of the young generation. Thus, the objective of this study followed the discovery of high school pupils' opinions regarding their options for physical education and sports activities classes, in order to increase their attractiveness and to form a strong concept regarding movement, on one side, and on the other side, to increase successful participation to the National Olympics of School Sports and other sports competitions.

Healthy Development of Children and Young People through Sport

Learn more about the educational impact of physical education and sport among children and young people, not just in terms of physical development of motor skills and performance but also its impact on educational potential.

Physical Education in Schools

Physical education in the school setting is an important and vital avenue for young people to learn and develop life skills. Read more in this section about the need to provide opportunities for physical education in school and in the community.

Social and Emotional Development

In addition to physical benefits, physical education and sport also have strong influences on inclusion and community building, character-building and delinquency and community safety. Find out more on the impact of sport on social and emotional development.

Policy Developments

A number of international policies and declarations exist in relation to physical education and sport. Read more for brief presentation of selected policies and international instruments.

Practical Considerations on Sport in Education

Sport acts as a magnet or a repellent to school. Read more in this section about the practical implications of getting children and youth involved in sport at school and the relationship sport has with attitudes to school and leadership.

Healthy development of children and youth people through sport

Sport and physical education is fundamental to the early development of children and youth and the skills learned during play, physical education and sport contribute to the holistic development of young people. Through participation in sport and physical education, young people learn about the importance of key values such as:

- Honesty
- Teamwork
- Fair play
- Respect for themselves and others
- Adherence to rules

It also provides a forum for young people to learn how to deal with competition and how to cope with both winning and losing. These learning aspects highlight the impact of physical education and sport on a child's social and moral development in addition to physical skills and abilities. In terms of physical and health aspects of child and youth development, there is an overwhelming amount of evidence that focuses on the (mostly positive) effects of sport and exercise on physical health, growth and development.

Long-term involvement in physical activity

Physical education and sport also build health activity habits that encourage life-long participation in physical activity. This extends the impact of physical education beyond the schoolyard and highlights the potential impact of physical education on public health. To achieve broader goals in education and development, sports programmes must focus on the development of the individual and not only on the development of technical sports skills. While the physical benefits of participation in sport are well known and supported by large volumes of empirical evidence, sport and physical activity can also have positive benefits on education.

Learning performance

Sport-based programmes have been shown to improve the learning performance of children and young people, encouraging school attendance and a desire to succeed academically. Whilst a majority of research into the health and development impacts of sport has been conducted in developed countries, there are studies that support this relationship in developing countries. For example, a study on sports involvement among children and young people in Namibia has shown that those who participated in sport and physical activity were more likely to pass the Grade 10 examinations. There is further research that suggests this relationship continues in tertiary education.

Conclusion

Activity involving in physical activity, it keeps you fit physical, mentally, builds your confidence levels and develops all-round personality. It is wrong to believe that sports are a

waste of time. Physical activity is an essential element in shaping human personality in maintaining sound body and mind in facilitating peace and brotherhood is a much accepted argument. Despite the broad acceptance of the utility of sports, little is translated into actual promotion and participation in sports by general public. Sports have a positive spin off on the vibrancy of a nation. It is a powerful media to educate the youth on the right lines in channelling their potentialities. It provides a platform for nurturing a spirit of national integration, crossing boundaries of language, tradition and region of the country. The participation in sports and physical education activities for good health a high degree of physical fitness increases an individual's productivity. It promotes social harmony and discipline. So, for all these aspects, the role of sports and physical education is a nation building in this competitive era.

References

- Baskin, M.L., Ahluwalia, H.K., & Resnicow, K. (2001). Obesity intervention among African-American children and adolescents. *Pediatric Clinics of North America*, 48, 1027-1039.
- Biddle, S.J.H., & Armstrong, N. (1992). Children's physical activity: An exploratory study of psychological correlates. *Society in Science and Medicine*, 3, 325-331
- Bloom, J. (1985). Mastery learning. In C.W. Fisher & D.C. Berliner (Eds.), *Perspectives on instructional time* (pp. 170-210). New York: Longman.
- Brustad, R. (1993). Who will go out and play? Parental and psychological influences on children's attraction to physical activity. *Pediatric Exercise Science*, 5, 210-223.
- Butcher, J. (1983). Socialization of adolescent girls into physical activity. *Adolescence*, 18, 753-766.
- Dale, D., Corbin, C.B., Cuddihy, T.F. (1998). Can conceptual physical education promote physically active lifestyles? *Pediatric Exercise Science*, 10, 97-109
- Donnelly, J.E., Jacobsen, D.J., Whately, J.E., et al. (1996). Nutrition and physical activity program to attenuate obesity and promote physical and metabolic fitness in elementary school children. *Obesity Research*, 4, 229-243.

[Handwritten Signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - IV

October - December - 2019

PART - IV

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - III

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विदर्भाची अखंड काव्यपरंपरा डॉ. कोमल वि. ठाकरे	१-९
२	वैदर्भीय लोकगीत एक आढावा डॉ. कविता राजाभोज	१०-१२
३	वैदर्भीय संत तुकडोजी महाराज : एक जीवनदर्शन डॉ. स्मिता जाधव	१३-१७
४	विदर्भीय दलित कवयित्रींच्या काव्यातील आशय आणि शैली प्रा. डॉ. विजया गेडाम	१८-२३
५	भ. श्री. पंडिताचे अनुवादित साहित्य प्रा. नरेंद्र ईश्वर घरत	२४-३०
६	वऱ्हाडी म्हणीतील वाङ्मयीन सौंदर्य डॉ. राखी म. जाधव	३१-३४
७	विदर्भातील संतपरंपरा प्रा. डॉ. सुनंदा चरडे-दुणे	३५-४०
८	'बिराड' आत्मकथनातील भटक्यांच्या प्रथा- परंपराचा अभ्यास प्रा. भारती दि. क्लपारखी-चिमुर्कर	४१-४५
९	महेश एलकुंचवार यांच्या एकांकिका डॉ. संगीता खुरद	४६-४९
१०	डॉ. योगेन्द्र मेश्रमांचे मराठी साहित्यातील योगदान प्रा. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	५०-५३
११	विदर्भातील पाच संतरत्न प्रा. डॉ. विलास खुणे	५४-५९
१२	लढाऊ बाण्याची काव्यानुभूती : आता होऊन जाऊ द्या ! प्रा. डॉ. हेमतकुमार बागडे	५०-६५
१३	विदर्भातील निवडक बोली भाषेचे स्वरूप प्रा. दिलीप घोनमोडे	६६-७३
१४	गोंडवनातील आदिवासींच्या लोकसाहित्यातील वैविध्यता प्रा. डॉ. प्रफुल्ल तुकारामजी बन्सोड	७४-८०
१५	वामन निंबाळकर यांची कविता	८१-८४

३. वैदर्भिय संत तुकडोजी महाराज : एक जीवनदर्शन

डॉ. स्मिता जाधव

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जि. अमरावती.

प्राचीन काळापासून विदर्भाला गौरवशाली व समृद्ध वारसा लाभलेला आहे. प्राचीन काळापासून अर्वाचीन काळापर्यंत तसेच सोबतच्या काळातही विदर्भाचा इतिहास संपन्न आहे. वर्धा, नागपूर, अमरावती, भंडारा गडचिरोली, गोदिया, चंद्रपूर, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ हे आजच्या विदर्भातील जिल्हे विदर्भाचे वैभवच म्हणता येईल. विदर्भातील या प्रदेशावर प्राचीन काळापासून अनेक प्रथितयश राजवंशानी राज्य केले. कृषी, उद्योग, व्यापार व शिक्षण, ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, समाजकारण, राजकारण यात विदर्भ प्रदेश आजही अग्रेसर आहे. विदर्भ ही सर्वच काळात कवी आणि ज्ञानीयांची भूमी राहिलेली आहे.

विदर्भाला अद्वितीय अशी संत परंपरा लाभलेली आहे. या पूण्य भूमीत जन्माला आलेल्या संतांनी लोकांची आत्मिक व आध्यात्मिक उन्नती साधलेली आहे. सुप्रसिद्ध संस्कृत साहित्यिक भवभुती, बोपदेव, देवनाथ, मुकुंदराज असे अनेक सिध्दहस्त लेखक विदर्भाच्या भूमीत जन्माला आले व त्यांनी साहित्यरचना केली.

विदर्भात महानुभाव, वाकरी, नाथ संप्रदायी, दत्तात्रेय पंथाचे लोक विदर्भात जास्त क्रियाशील होते. मुस्लीम राजवटीत या संतानी हिंदूची अस्मिता टिकवून धरण्याचे कार्य केले आणि एकगष्ट्रीयत्वाची जाणीव निर्माण करण्यात या सर्व संतानी अलौकिक असे कार्य केले. मध्ययुगीन काळातील याच संतपरंपरेचा वारसा आधुनिक काळात विदर्भातील संतानी पुढे चालविला. यात संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा आणि संत गुलाबराव महाराज यांचा प्रकर्षाने उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी आपले विचार उक्तीने व कृतीने समाजमनाला पटवून दिले. भजन, कीर्तन, प्रवचन आणि लेखन याचा अतिशय खुबीने वापर करून प्रबोधन केले. सामाजिक प्रश्नांचे भान ठेवून त्यांनी लोकजागृती घडवून आणली. लोकसंग्रह, लोकसंघटन आणि लोकजागृती ही परिमाण वापरून समाजातील कुप्रथा, कर्मकांड, म्युश्य-अस्पृश्य भाव, धर्माचे बाह्य अवडंबर, जातीप्रथा याविरुद्ध समाजाला उद्बोधन केले.

विदर्भामध्ये जे संत, सत्पुरुष होवून गेलेत. गष्टसंत तुकडोजी महाराज यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आध्यात्मिक मार्गाबरोबरच त्यांनी लोकांना देशभक्ती शिकविली. त्यांनी लिहिलेला 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ जीवनाच्या सर्व अंगोपांगावर प्रकाश टाकणारा आहे. समाजघडवणुकीकरिता त्यांनी केलेल्या कार्याचे अध्ययन केल्यानंतर त्यांनी केलेले प्रचंड रचनात्मक कार्य आपल्या डोळ्यासमोर येते. समाजामध्ये असणाऱ्या घातक रूढी परंपरा यावर त्यांनी मार्मिकपणे टीका केली. त्यांनी आपल्या भजनांतून, भाषणांतून व पत्रांमधून व त्यांच्या संपूर्ण साहित्यातून व त्यांच्या तत्कालिन समाज कार्यातून व त्यांनी निर्माण केलेल्या विविध संघटनात्मक व संस्थात्मक कार्यांच्या ध्येय धोरणातून आणि त्यांच्या कार्यशैलीतून प्रकर्षाने जाणवते.

समाजात प्रत्यक्ष कार्य करायचे असेल तर हा समाज प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय व अनुभवल्याशिवाय समाजातील प्रश्न कळणार नाहीत. समाज हीच आपली पाटशाळा आहे. याकरिता त्यांनी भारतभ्रमण करून अनुभव घेतले. त्यांनी समाजजीवनाला प्राप्त झालेल्या अनेक विषयांना आपल्या लेखणीद्वारे वाचा फोडली. परंपरागत अनिष्ट रूढी, जाती, धर्म, पंथभेद, अंधश्रद्धा, प्राणीवळी, व्यसनाधीनता इत्यादि समाजविघातक गोष्टींवर प्रहार करून ईश्वराने विशुद्धस्वरूप लोकांसमोर मांडले. ठिकठिकाणी 'गुरुदेव सेवा मंडळ' स्थापन करून विधायक समाजाचे चित्र लोकांसमोर मांडले.

जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेचा या समाजाच्या उन्नयनासाठी निर्माण झालेल्या प्रथा आहेत. परंतु काळानुसार या व्यवस्थेत दोष निर्माण झालेले हीच जातीव्यवस्था पुढे सामाजिक विषमतेस सहाय्यभूत ठरली. अशा जातीव्यवस्थेचा निषेध करताना ते म्हणतात,

‘वास्तविक कामाकरिता वर्ण झाले । समाजासि सर्वचि लागले ।

म्हणोनि सर्वांनाचि महत्त्व भले । ब्राम्हणापासोनी महारावरि ॥५८॥

शुद्राघरि उत्तम वर्तनी जन्मला । तो शुद्रचि कैसा रहिला ।

तैसा क्षत्रियाघरी भ्रष्ट निपजला । तो क्षत्रिय कैसा? ॥६९॥’^१

अशाप्रकारे राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेतील ‘वर्णव्यवस्था’चा अध्यायात अमूक एक व्यवसाय धारण केला म्हणून कुणीही लहान किंवा मोठा होत नाही कारण जन्म घेणारा प्रत्येक मानवी घटक हा महत्त्वाचा आहे असे सडेतोड विचार मांडलेले.

‘संतचमत्कार’ या एकत्रियाच्या अध्यायात त्यांनी समाजातील बुवाबाजी, अंधश्रद्धा यासारख्या खुळचट कल्पनावर ताशें ओढले. अंधश्रद्धेचे मूळ हे बुवाबाजीत आहे हे स्पष्ट करून त्यांनी लोकांना भोंदू बुवांपासून सावधान राहण्याचा इशारा दिला. समाजातील लोकांच्या अंधश्रद्धेचा फायदा घेवून भोंदू साधू त्यांचा फायदा घेतात, आपल्या आशीर्वादाने वांझ खीला मूलही होवू शकतं, आपण लोखंडाचे स्थानि सोने करू शकतो अशा होंगी, खुळया कल्पनावर त्यांनी प्रहार केला ते म्हणतात,

‘साधू संतचि मूल देती । तरी का वांझ जगी राहती ? ॥

स्त धन, वैभव अर्पिती । तरी भिकारी न दिसावे ॥’^२

‘समाजसंजीवनी’ या ग्रंथाच्या संदेशात ते म्हणतात, ‘जातीयतेने, बुवाबाजीने पोथ्यापुराणांनी या देशाला जोगडा करून टाकलेले आहे.’

२०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महर्षी कर्वे, महात्मा फुले, चिपळूणकर तसेच इतर समाजसुधारकांनी शिक्षणाचा पुरस्कार करून शिक्षणाचे महत्त्व लोकांना पटवून दिले. महासंजांनीही साक्षरतेचा पुरस्कार केला. समाजातील प्रत्येक घटक सुसंस्कृत, स्वावलंबी आणि सुखी हे महासंजांचे स्वप्न होते ते म्हणतात, ‘छोळे असून जर वस्तूचे ज्ञान नसेल तर तो आंधळाच ना? तसेच सर्वांसुद्ध असूनही जर त्याला अक्षरज्ञान नसेल तर आजच्या जगात तरी त्याला काय महत्त्व आहे? तो प्रत्येक ठिकाणी परावलंबी नि पराधिनच राहील हे

उभय आहे! आज आमच्या देशातील एक माणूस देखील अंगठाछाप असणे हे आम्हा सर्वांना लाजीरवाणे आहे. गप्पाचा हा कमजोर घटक म्हणजे गप्पाच्या जीवितालाच धोका आहे हे विसरू नये.”

महाराजांचे स्त्री-पुरुष समानतेविषयीचे विचार ग्रामगीतेतील 'महिलोन्नती' या अध्यायात आहेत. स्त्री-पुरुष संसार रथाची दोन चाक आहेत. त्यामुळे पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीसुद्धा साक्षर असणे नितांत आवश्यक आहे. यामुळेच महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाचा जोगदार पुष्कर केल्या विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन करून त्यांनी अनेक विधवांचे पुनर्विवाहसुद्धा लावून दिलेले

बालविवाह प्रथेविषयीसुद्धा महाराजांनी अतिशय पणखट व प्रतिकूल विचार मांडलेले मुलामुलीचे विवाह योग्य व सुजाण वयातच व्हावेत हे सांगतांना ते म्हणतात,

‘पेशा गोष्टीस मात्र जपावे । बाळपणीही लग्न नसावे ।

स्मजूनदागीने करुनी द्यावे । लग्न प्रसंग ॥

काही पित्यांची अयते होस । मुलीचे वय तीन वर्ष ।

अथवा असता तीन मास । करिती लग्न ॥३९॥

पुढे एक एकाशि न मिळे । सर्प-मुंगुसापरि सुगळे ।

पंचायती-नोटिसाचे सोहळे । जीवन गारद यातचि ॥४१॥

काही मुली विधवा होती । बालवयीच परिवारती ।

पुढे त्यांची हातें फजिती । लग्नावाचोनि ॥४२॥ ४

बालविवाह प्रथेवगेबगच पडदाप्रथा, हुडाप्रथा यांसारख्या वाईट चालीरितींवर महाराजांनी आपल्या साहित्याद्वारे प्रहार केलेले

राष्ट्रसंतांचे कुटुंबनियोजनविषयक विचार त्यांच्या सायसार विचारबुद्धीचे प्रतीकच आहे. अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव या आशीर्वादपर वचनांची तत्कालीन काळातील अनिष्टता दर्शवितांना ते म्हणतात, ‘परिपुत्राभिही असावी मर्यादा । देशी न वाढावी आपदा’ एक स्त्री और दोनो पुत्र इनकाही निभाना दिव्य है । अब अष्टपुत्रा भव कहे, यह आज अपरमव्य है ।’ त्यांनी मांडलेला हा विचार अतिशय मर्मग्राही व सार्वकालिक आहे

सतीप्रथा या अमानवीय प्रथेबद्दल महाराजांची लेखणी अत्यंत संवेदनशील होतांना दिसते. वास्तविक पाहता महाराजांच्या काळापूर्वीच ही प्रथा कायद्याने बंद झाली होती. हा प्रश्न भविष्यात उद्भवू नये म्हणून त्यांनी या संदर्भात आपले विचार वेळोवेळी मांडलेले. स्त्री-पुरुष ही संसाररथाचे दोन चक्र आहेत मग या दोन्ही चाकासाठी सारखे नियम का नाहीत असा प्रश्न उपस्थित करून पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रीने सती जावे या कल्पनेला अमानुष कृत्य मनाभून पखाद्या स्त्रीला बळजबरीने सती जाण्यास बाध्य करावे ही मानवतेची विटवना आहे असे मत नमूद केले.

व्यसनाधीनता हा समाजाला लागलेला कलक आहे, व्यसन हे सर्व दुःखाचे मूळ आहे हे हेरून महाराजांनी या संदर्भात मांडलेले विचार त्यांच्या संवेदनशीलतेची साक्ष देतात. ते म्हणतात,

“झाला गर्क कसा व्यसनात, उट रे उट तरुणा आता
प्राणाविन, जणू देह दिसावा महाली जणू, कधी दीप नसावा
तसेच झाले तुजविण, जग हे हर्ष नसे कोणात”

व्यसनाधीनतेचा धक्कार करताना महाराजांची वाणी तरवारीसारखे समाजमन चिरताना दिसते. ते म्हणतात.

“वाहंगे टारुची नशा, आळि अवटणा, हुशारी गेली
कगाले जाहला देश, गुळ्यामी आली ॥
तोडात शिवी अतीनगी, नित राही तमाशा रंगी ।
घर पराधीन बहू तंगी, परि तया सदाही गुंगी ॥
वडिलांचे नांव बुडविले, द्रव्य उडविले, जाहला खाली ।
लागला भीकंला, देह दुर्गती झाली ॥”५

श्री मजागजांनी गुरुदेव सेवा मंडळाच्या मार्फत या कार्यासाठी फार मोठी फळी उभारली व असंख्य लोकांना व्यसनमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आदिवासी सुधार आणि भंगी मुक्ती करण्याचेही प्रयत्न केले. आदिवासी हा भारताचा मूळ निवासी आहे. प्रामाणिकपणा, निर्भयता, निष्ठा याचे मुख्य गुण आहेत याची जाणीव त्यांनी आदिवासींमध्ये घडवून आणली. ते स्वतः आदिवासींसोबत जावून राहिले त्यांच्यासोबत सहभोजन केले. त्यांच्या जीवन जाणीवा समृद्ध केल्या.

महाराज हे फक्त यालाच सुधारक नव्हते तर ते कृतीप्रवण सुधारक होते. त्यांनी गीवा स्टेटमध्ये भागीमुक्ती व दळितोंद्वारा सळवळीच निमंत्रण स्वीकारले सर्व व्याप सोडून ते स्टेटमध्ये गेले. त्यांचे एकनिष्ठ समकालीन अनुयायी लिहितात, “महाराज भांग्यांचे सोबत राहायचे, जेवण करायचे, इतके ते भंगी मंडळीमध्ये समरस झाले होते. त्यांचे हे गलिच्छ वस्तीत राहणे व कार्य करणे बघून त्यांच्या सोबत असणाऱ्या लोकांना नवल वाटायला लागले. काही श्रीमंतानी त्यांना घरी चालण्याचा आग्रह केला परंतु त्यांच्या वैभवाचा त्यांनी अक्षर केला”६

अशा प्रकारे महाराजांनी स्वतः कार्यप्रवण होवून अनेकांना कार्यप्रवण केले. त्यांनी अमूल्य स्वरूपाची साहित्य संपदा निर्माण केली. विचारांना भावनेची व संवेदनाची जोड देवून आणि भावना व संवेदनांना विचारांचे पाठबळ देवून आपण जे अनुभवत आहोत त्यांची मनोमन प्रचीती घेवून दक्षता बाळगून त्यांनी आपले विचार मांडले व कार्य केले. समाजात ज्या ज्या उणीवा दिसल्या त्या त्या उणीवा त्यांनी आपल्या भजनांद्वारा, भाषणांद्वारा व कृतीद्वारा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला.

समाजगुंथागणेच्या व राष्ट्रांदागाच्या व्यग्न वेळापत्रकात त्यांनी केलेली साहित्यनिर्मिती अफाट आहे. त्यांनी देव, धर्म, अवतारकल्पना, अध्यात्म, विज्ञान स्वातंत्र्य, स्वराज्य, राष्ट्रधर्म, देशसेवा, शिक्षण, देशभक्ती, पुढारी, राष्ट्रकर्तव्य, जातीयता, वर्णव्यवस्था, गांधीवाद, समाजशिक्षण हे सर्व विषय हाताळले.

त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे त्यांचे शीघ्र कवित्व आणि चिंतनप्रपात होता. समाजाच्या कल्याणाची अहर्निश तळमळ त्यांचे ठायी होती. ग्रामोन्नती व राष्ट्रोन्नतीकरिता त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतही अमूल्य अशी भूमिका बजावली. त्यांच्या सर्व जीवनकार्यातून त्यांचे जीवनदर्शन आढळते.

तळटीपा

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. ४३
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. २८८
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी समाजसंजीवनी पृ. ४
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. १९२
५. राष्ट्रसंत तुकडोजी समाजसंजीवनी पृ. ३३
६. बेलूरकर रा.मो., १९६६ युगप्रवर्तक संत राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, पृ. १०५

संदर्भग्रंथ सूची

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, १९९८ ग्रामगीता, ग्रामगीता प्रतिष्ठान
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, २००२ समाज संजीवनी गुरुकुज आश्रम श्री गुरुदेव प्रकाशन
३. बेलूरकर रा.मो. १९६६ युगप्रवर्तक संत श्री तुकडोजी महाराज

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

**पारधी बेडा (वस्ती) - काळा गोटा येथील पारधी जमातीच्या आरोग्य विषयक
समस्यां आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे भौगोलिक अध्ययन**

डॉ. सुनील आखरे

मार्गदर्शक
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

कु. ऋतुजा आमले

संशोधक विद्यार्थी
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

प्रस्तावना:-

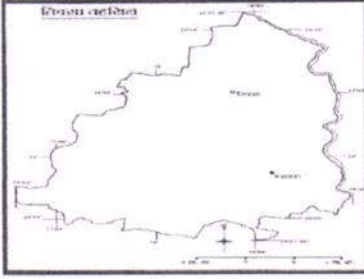
मागील काही वर्षात भारत महाशक्तीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. सद्यस्थितीत भारत जगातील चौथी महाशक्ती आहे. परंतु आजही भारतात अनेक आदिवासी जमाती विकासापासून दूर आहे. दारिद्र, कुपोषण, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता याप्रकारच्या अनेक समस्या या जमातीमध्ये दिसून येतात. यातूनच आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. काळा गोटा हे १००% पारधी जमात असलेली वस्ती असून येथे सुद्धा वरील समस्या दिसून येतात. प्रस्तुत शोध निबंधात काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांवर आर्थिक, सामाजिक भौगोलिक परिस्थितीच्या होणा-या परिणामाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

1Page

अभ्यास क्षेत्र :- महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागातील अमरावती हा महत्वपूर्ण जिल्हा आहे. अमरावती जिल्ह्याच्या तिवसा तहसील मधील मारडा या गावातील काळा गोटा ही पारधी वस्ती असून मारडा या गावापासून उत्तरेस १.५ कि.मी. अंतरावर आहे. काळा गोटा या वस्तीचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°५९'२२' उत्तर अक्षवृत्त असून रेखावृत्तीय विस्तार ७८°०५'३३' पूर्व रेखावृत्त आहे. काळा गोटा ही १००% पारधी जमात असलेली वस्ती आहे. काळा गोटा वस्तीची ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया अशी एकूण २२८ लोकसंख्या आहे.

उद्दिष्टे :-

काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन करून त्यामागील भौगोलिक कारणांचे विश्लेषण करणे.

माहिती स्रोत आणि संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्राथमिक आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ही आकडेवारी क्षेत्रीय सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त केली असून याकरिता काळा गोटा येथील एकूण ४७ कुटुंब प्रमुखांची मुलाखत घेण्यात आली. प्राप्त आकडेवारीचे विश्लेषण करण्याकरिता विविध सांख्यिकीय आणि नकाशाशास्त्रीय पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला.

लोकसंख्या शास्त्रीय घटक:-

'काळा गोटा' पारधी बेडा (वस्ती) येथील ४७ कुटुंबामध्ये २२८ लोकसंख्या असून यात ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लोकसंख्येचे वैशिष्ट्य पुढीलप्रमाणे

- अ) वय संरचना :- 'काळा गोटा' येथील लोकसंख्येची वयानुसार वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, सुमारे ७१% लोकसंख्या ३० वर्षांपेक्षा कमी वयाची असून केवळ १% लोकसंख्या ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाची आहे. (सारणी क्र. १)

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

2Page

काळागोटा वय संरचना

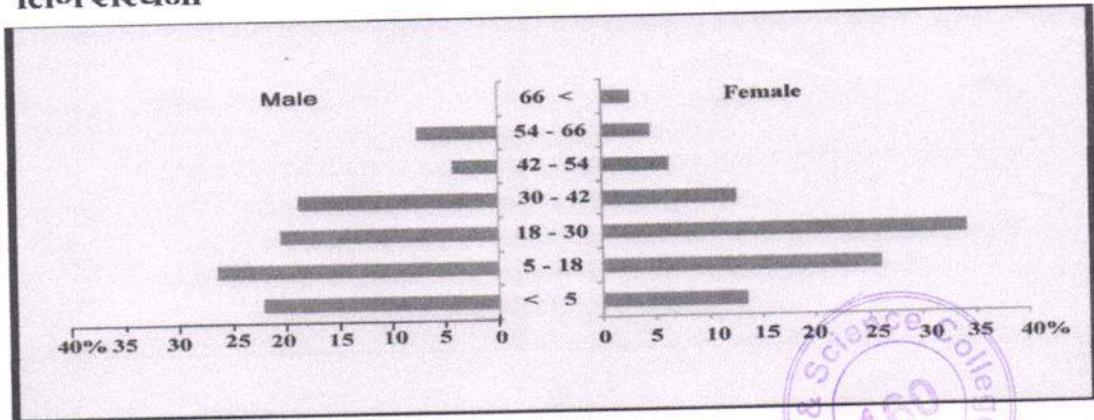
अ.क्र.	वय	लोकसंख्या	टक्केवारी
१	५ वर्ष >	४१	१८
२	६ ते १७ वर्ष	६०	२६
३	१८ ते ३० वर्ष	६२	२७
४	३१ ते ४२ वर्ष	३६	१६
५	४३ ते ५४ वर्ष	१२	५
६	५५ ते ६६ वर्ष	१४	६
७	६६ <	३	१

(सारणी क्र. १)

वरील सारणी वरून असे स्पष्ट होते की, 'काळा गोटा' येथे क्रियाशील लोकसंख्या ४८% असून अक्रियाशील लोकसंख्या ५२% आहे.

ब) लिंग संरचना :- 'काळा गोटा' येथील एकूण २२८ लोकसंख्येपैकी ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लिंग गुणोत्तर दरहजार पुरुषामागे ९४८.७ या स्त्रिया आहे १८ वर्षांपेक्षा कमी वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये पुरुषांचे प्रमाण जास्त असून ६६ पेक्षा जास्त वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. (आलेख क्र.१)

लिंग संरचना

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

3Page

(आलेख क्र.१)

क) **आर्थिक स्थिती :-** 'काला गोटा' येथील लोकसंख्येमध्ये ११० लोक (४८%) क्रियाशील असून यातील ९५ लोक मजुरी, ११ शेती, १ किराणा दुकान, १ शेळी पालन व्यवसाय करतात २ नागरिकांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले. जरी दोघांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले असले तरी अनेक लोकांचा दारू भट्टीचा व्यवसाय आहे तसेच अनेक दारू भट्टीवर मजुरी करतात. सुमारे ४५% कुटुंब प्रमुख मुंबई येथे रोजगाराकरिता दोन ते सहा महिने स्थलांतरित होतात. आर्थिक स्थिती कमकुवत असली तरी येथे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. कर्ज बँक कडून न घेता सावकार किंवा नातेवाईकांकडून घेतात. कर्ज मुख्यतः शेती व्यवसायिकांनी घेतलेले आहे. सर्वच कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ३००००० लाखापेक्षा कमी आहे.

येथील ४९% पक्की घरे असून ४०% कुलाची व ११% मातीची घरे आहे. तसेच फ्रीज, टी. व्ही आणि गॅस या वैनीच्या वस्तू सुमारे १३% कुटुंबा जवळ असून १५% कुटुंबाजवळ कुलर, ४% जवळ टेपेरेकोर्डर आणि ६४% जवळ मोबाईल आहे. ४३% घरांमध्ये वीज कनेक्शन असून इतर लोकांनी अनधिकृत वीज कनेक्शन घेतले आहे.

ड) **सामाजिक स्थिती :-**

'काला गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून केवळ ४५% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र आहे, जात पडताळणी (Cast Validity) पत्र केवळ ७% लोकांजवळ आहेत तसेच ७१% लोकांचे बँक खाते असून सुमारे ३०% लोकांजवळ ATM कार्ड आहे. सुमारे ८५% लोकांजवळ आधार कार्ड आहे केवळ लहान मुलांचे आधार कार्ड नाही. तसेच शासकीय योजनांचा लाभ फारसा मिळाला नाही.

इ) **आरोग्यविषयक स्थिती :-**

'काला गोटा' येथे आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव असून प्राथमिक आरोग्य केंद्र ७ कि.मी. अंतरावर आहे. अस्वच्छता, अंधश्रद्धा असल्यामुळे व आरोग्यविषयक जागृती नसल्यामुळे 'काला गोटा' येथे आजारी व्यक्तीचे प्रमाण खूप

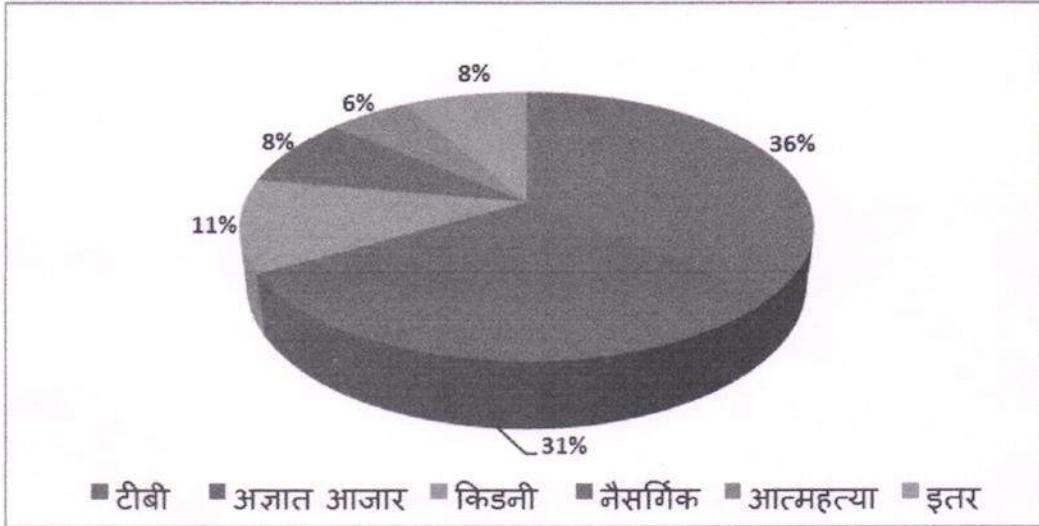
डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

4Page

जास्त आहे. सुमारे २६% कुटुंबामध्ये आजारी व्यक्ती आढळून आलेत. यामुळेच येथे मृत्यूदर जास्त आहे. मागील १० वर्षांत एकूण ३८ लोकांचा मृत्यू झाला. यावरून हे स्पष्ट होते की, येथे मृत्युदर १५.७ (दरवर्षी प्रती हजारी १५.७ मृत्यू) आहे. भारताचा मृत्युदर ६.३ व असून 'काला गोटा' येथील मृत्युदर भारताच्या दुप्पटीने जास्त आहे. येथील लोकांचे आयुष्यमान (मृत्युच्या वेळीचे सरासरी वय) ३८.८ इतके कमी आहे. भारतातील लोकांचे आयुष्यमान ६७.८ आहे. 'काला गोटा' येथील आयुष्यमान भारतातील आयुष्यमानाच्या तुलनेत २९ वर्षांनी कमी आहे. येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण आलेख क्र. २ मध्ये दिले आहे.

'काला गोटा' येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण

वरील आलेखावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त ३६% मृत्यू टी.बी. या आजाराचे झाले तर ३१% मृत्यू अज्ञात आजाराचे झाले. किडनीच्या आजाराचे ११%, नैसर्गिक वृद्धापकाळाने ८%, आत्महत्यामुळे ६% आणि अपघात, सर्पदश व कुत्रा चावणे यासारख्या इतर कारणामुळे ८% मृत्यू झाले आहे. अज्ञात आजाराचे मृत्यू झाल्यामुळे पारधी जमातीमध्ये करणीमुळे मृत्यू झाले अशी अंधश्रद्धा आहे. अनेक मुलाखतदात्यांनी अज्ञात आजारामुळे मृत्यू झालेल्या लोकांना करणी केली तसेच भूतबाधा अघोरी शक्तीमुळे मृत्यू झाले असे उत्तर दिले.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत शोध निबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे

अ) निरीक्षण :- प्रस्तुत संशोधनामध्ये खालील निरीक्षणे आढळून आली.

- १) 'काळा गोटा' येथील पारधी वस्तीमध्ये निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या मोठ्याप्रमाणात आहे.
- २) 'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून सुद्धा ९९% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र नाही तसेच ९३% लोकांजवळ जात पडताळणी पत्र नाही. २९% लोकांचे बँक खाते नाही तसेच केवळ ३०% ATM कार्डधारक आहे. येथील लोक बँक कडून कर्ज न घेता सावकाराकडून कर्ज घेतात.
- ३) येथे अक्रियाशील लोकसंख्या सुमारे ९२% आहे. यात लहान मुले व विधवा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.
- ४) 'काळा गोटा' येथील लोकांची आर्थिक स्थिती हलाखीची असून बहुतांश लोक मजुरी करतात. जास्त रोजगाराच्या लालसेने २ ते ६ महिने मुंबई येथे स्थलांतरीत होतात. तसेच अनेक तरुण दारू भट्टीवर मजुरी करतात किंवा दारू भट्टीचा व्यवसाय करतात.
- ५) आर्थिक स्थिती कमकुवत असून सुद्धा मोबाईलचे प्रमाण जास्त आहे. याउलट शासनाच्या मदतीने मिळणारी गॅस कनेक्शन व संडास यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ६) १००% अधिवासी वस्ती असून सुद्धा येथे शासनाच्या योजनांचा लाभ पुरेपूर मिळाला नाही.
- ७) येथे मृत्युदर अतिशय जास्त असून ही या जमातीच्या अस्तित्वासाठी धोक्याची घंटा आहे. विशेषतः येथील सरासरी आयुष्यमान केवळ ३८.८ वर्ष आहे. येथे सर्वाधिक मृत्यू टी. बी. मुळे आणि अज्ञात रोगाने झाले आहे. येथे वैद्यकीय सुविधांचा अभाव असून मृत्युदर जास्त असण्याला अंधश्रद्धा हे सुद्धा मुख्य कारण आहे.
- ८) येथे पिण्याच्या पाण्याकरिता नळ योजना असली तरी हि नळ योजना पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यास अपुरी आहे.

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

6Page

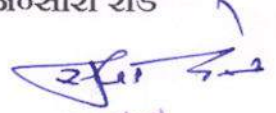

- ब) उपाययोजना :- वरील निरीक्षणाच्या अधारावर पुढील उपाय योजना सुचवीत आहे.
- १) येथे निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या सोडविण्यासाठी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. याकरिता शासनाने तसेच सामाजिक संस्थांनी उपक्रम राबवावे.
 - २) येथील १००% लोकांचे जातीचे प्रमाणपत्र तसेच जात परताळणी पत्र तयार करण्याकरिता शासनाने काळा गोटा येथे कॅम्प लावून शासन आपल्या दारी हा उपक्रम राबवावा. तसेच सर्व नागरिकांचे झिरो बॅलन्सवर बँक खाते काढावी.
 - ३) स्थानिक रोजगार निर्मितीसाठी शासन स्तरावर उपाययोजना करावी.
 - ४) शासनाच्या योजनाचा लाभ लोकांपर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न करावा.
 - ५) येथे वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यात याव्या तसेच अज्ञात आजाराचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सर्व लोकांची मोफत वैद्यकीय तपासणी करून घ्यावी.
 - ६) पिण्याच्या पाण्याच्या पूर्ततेकरिता पाण्याची टाकी बांधण्यात यावी.

संदर्भ :-

- १) हुसैन मजीद (२००१) : “ मानव भूगोल” रावत पब्लिकेशन ३ न २०, जवाहर नगर, जयपूर ३०२००४
- २) मामोरीया चतुर्भुज (१९९९) : “ मानव भूगोल” साहित्य भवन पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्युर्स (प्रा.) लि, ३४ लाजपत कुंज, आग्रा २८२००२
- ३) प्रसाद गोविंद, प्रमोदकुमार सिंह (२००७) : “जनसंख्या संसाधन एवं सामाजिक – आर्थिक रूपांतरण” डिस्कव्हरी पब्लिकेशन हाऊस ४८३१/२४, अन्सारी रोड दरियागंज, नई दिल्ली ११०००२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Sample copy
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - III ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मौलिक राष्ट्रजागरण डॉ. स्मिता मनोहरराव जाधव	४८-४३
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा भजनातील सांगेतिक प्रयोग प्रा. डॉ. सोपान सिताबराव वतारे	५४-५४
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोण प्रा. दिलीप घोनमोडे	५६-६१
१६	वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या समाजप्रबोधनातील भजनप्रभाव प्रा. डॉ. राजीव बोरकर	६२-६५
१७	राष्ट्रसंताची खंजेरी भजने, अमुल्य योगदान प्रा. संतोष मुकिंदा धंदरे	६६-६७
१८	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलिकरण व महिलोन्नती विषयक विचार डॉ. माधुरी ना. कोकोड	६८-७०
१९	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन आणि सकारात्मक समाज प्रबोधन वैखरी वझलवार	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजींचे महिला सबलीकरण व स्त्री उन्नतीचे विचार डॉ. सिद्धार्थ बुटले	७५-७७
२१	राष्ट्रसंतांची खंजेरी भजनातून समाजजागृती प्रा. डॉ. सुधाकर वि. भुयार	७८-८०

१३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मौलिक राष्ट्रजागरण

डॉ. स्मिता मनोहरराव जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जि. अमरावती.

विसाव्या शतकातील एक महान समाजसुधारक, राष्ट्रोद्धारक असे महान क्रांतीकारी व्यक्तिमत्व म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. समाजाच्या सर्वांगीण उद्धाराची प्रचंड तळमळ त्यांच्या मनात होती. समाजाची उन्नती साधणे हा साहित्य निकष मानून राष्ट्रसंतांनी अफाट साहित्यनिर्मिती केली. त्या साहित्यात ज्याप्रमाणे समाजहिताचा ध्यास होता. त्याचप्रमाणे प्रगल्भ देशभक्तीही होती. त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे त्यांचे शीघ्र कवित्व होते. समाजाची व पर्यायाने राष्ट्राची उन्नती साधावयाची असेल तर ग्रामनिर्माण व ग्रामोद्धार व्हावयास हवा तसे झाल्यास गावापासून शहर, शहरापासून राज्य व राज्यापासून देशोन्नती होईल असे ते म्हणत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे बोलके सुधारकच नव्हते तर त्यांच्या प्रत्येक उक्तीला कृतीची जोड होती.

समाजात प्रत्यक्ष कार्य करावयाचे असेल तर समाज प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय व अनुभवल्याशिवाय गती नाही त्या शिवाय समाजाचे प्रश्न कळणार नाही हे जाणून महाराजांनी भारतभ्रमण केले व समाजातील प्रश्न जाणून घेतले. अनेक स्थळांना भेटी देवून त्यांनी छोट्या मोठ्या गावांचे प्रश्न व समस्यांचे अवलोकन करून या समस्यांमागील कारणांचा शोध घेवूनच पुढील कार्याची दिशा ठरविली. महाराजांनी केलेल्या अफाट कार्याची मुहूर्तमेढ त्यांच्या भारतभ्रमणातच रोवल्या गेली. त्यांनी आपल्या भजन, भाषण आणि उपदेशाद्वारा मोठ्या प्रमाणात समाजजागृती घडवून आणली व समाजमनाला ढवळून काढले. यातूनच पुढे परकीय सत्तेच्या अत्याचाराविरुद्ध जनमत कार्यप्रवण झाले. आपल्या भक्तीकाव्याला त्यांनी राष्ट्रीयतेचा साज चढवून भारतीयांच्या मनात स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलीत केली. आपल्या भजन भाषणाद्वारे त्यांनी भारताच्या पराधीनतेचे दुःख मांडले. स्वराज्याचे स्वप्न लोकांच्या मनामनामध्ये त्यांनी चेतविले. पारतंत्र्याचे दुष्परिणाम व त्यामुळे होणारी दुर्दशा पाहून ते तळमळत असे ही तळमळ व्यक्त करतांना ते "अनुभव सागर" भजनावलीत लिहितात,

" गुलामगिरीच्या कर्कश बेडयापायी करी पडल्या

परवशतेच्या भरी भारतभू दुःखी जाहली "

यासाठीच त्यांनी राष्ट्रप्रेम निर्माण करणाऱ्या भजनांचा मार्ग निवडला याबाबत डॉ.भाऊ मांडवकर लिहितात,

"लोकजागृतीसाठी आणि राष्ट्रोत्थानासाठी महाराजांनी भजनांचा असा एक अनोखा ढंग स्वीकारला, नव्हे तर तो निर्माण केला." तर प्रा. भ.श्री.पंडीत म्हणतात, "श्री तुकडोजी महाराजांनी भक्तीकाव्याला राष्ट्रीयतेची डूब दिली." तर ज्ञानेश्वरीवरील प्रबंधात श्री. न.रा.फाटक प्रतिपादन करतात त्यामागे महाराजांनी समाजोद्धारार्थ उपदेश केला व राष्ट्रयितेची सांगडही देशकालमानस अनुसरून घातली" 1 त्यांनी आपल्या भजन व भाषणाद्वारे

राष्ट्रीय आंदोलनात प्राण फुंकले समाजाच्या उन्नयनाकरिता त्यांनी मौलीक कार्य केले. त्याच्या या राष्ट्रीय व सामाजिक कार्यांचे अध्ययन केल्यानंतर त्यांनी केलेले रचनात्मक कार्य आपल्या डोळ्यासमोर येते.

परदास्याच्या शृंखलेत बंदिस्त झालेल्या भारतभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी भारतीय समाजात आत्मसन्मान, स्वदेशाभिमान निर्माण करण्याचे प्रचंड कार्य त्यांनी केले. त्यासाठी ब्रिटीश सरकारचा रोषही त्यांना सहन करावा लागला. त्यांनी तुरुंगवासाची शिक्षा देण्यात आली. स्वतंत्र भारत कसा उभा राहील याची अहर्निश काळजी या महापुरुषाला होती आणि म्हणूनच विदर्भाच्या या संताला "राष्ट्रसंत" ही उपाधी स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ.राजेन्द्रप्रसाद यांनी दिली. ही उपाधी म्हणजे त्यांच्या मौलीक अशा राष्ट्रकार्याचे प्रतिकच होय. रामदास स्वामी प्रमाणेच त्यांनी भक्तिमार्गाबरोबरच लोकांना देशभक्ती शिकविली आणि स्वातंत्र्याकरीता तयार केले. याबाबत ख्यातनाम साहित्यिक ग.त्र्यं. माडखोलकर लिहितात, "श्री.तुकडोजी महाराजांची भाषणे वाचतांना श्री समर्थ रामदास स्वामींनी स्वराज्य स्थापनेच्या काळात महाराष्ट्रावर ओढवलेल्या परचक्रावेळी लोकांना केलेल्या उपदेशाची मला आठवण झाली. तशाच प्रकारचे राष्ट्रीय कर्तव्य सध्याच्या आणिबाणीच्या परिस्थितीत महाराजांनी व्याख्यानाच्या रूपाने बजावलेले आहे." विदर्भ ही त्यांची जन्मभूमीप्रमाणेच कर्मभूमीही होती. विदर्भातील सर्व वयोगटातील वेगवेगळ्या विचारसरणीच्या लोकांच्या मनातील एकांगीपणा घालवून त्यांनी त्यांना देशकार्यात उडी घेण्यास प्रवृत्त केले. याच विधानाचा पुष्ट्यर्थ सुदाम सावरकर लिहितात,

"महाविदर्भातील सामान्य जनतेला देशभक्तीचं जिवंत शिक्षण मिळाले ते तुकडोजी महाराजांच्या खंजिरीमधूनच 1930 च्या क्रांतीपर्वात रंग भरण्याचं बरचसं कार्य महाविदर्भात तरी महाराजांच्या पूर्णयाईनं, त्यांनी मोठया कौशल्यानं केलेल्या राष्ट्रभावनेच्या संस्कारदानाने घडवून आणलं असं म्हणनं अतिशयोक्तीच होणार नाही."

तुकडोजी महाराजांच्या ठिकाणी बालवयापासूनच स्वातंत्र्याची तळमळ व परकीय सत्तेबद्दल अत्यंत चीड होती. 1923 मध्ये म्हणजेच वयाच्या अगदी 14 व्या वर्षी त्यांनी चिमूर येथे बाल माणिक समाजाची स्थापना केली ही त्यांच्या पहिल्या राष्ट्रीय कार्याची द्योतक होती. या समाजाद्वारे त्यांनी प्रभावी लोकजागरण घडवून आणले आपल्या पहाडी आवाजातील एकाहून एक सरस भजनांनी लोकांना मंत्रमुग्ध केले.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला, महात्मा गांधींनी शहरात, घराघरात पोहचविले तर ग्रामीण भागापर्यंत विशेषता: विदर्भातील खेडयांपर्यंत ही चळवळ तुकडोजी महाराजांनी पोहचविली. आपल्या भजन व भाषणांद्वारा त्यांनी प्रखर राष्ट्रवाद आणि ब्रिटीश सत्तेची जुलमी कारकीर्द व तिचा विरोध आणि स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे पायाभूत तत्वज्ञान अतिशय परिणामकारक रीतीने मांडले. त्यांची भजन ही भक्तिरसात रंगून देहभान विसण्याचा संतसमागम नव्हता वा त्यात मनोरंजनाचा थाट नव्हता तर ते प्रबोधन युगाचे प्रभावी जनजागरण होते.

लोकांचे प्रबोधन घडवून आणण्यासाठी श्री महाराजांनी 24 फेब्रुवारी ते 4 मार्च 1935 या अकरा दिवसांच्या कालावधी सालबर्डी या ठिकाणी महायज्ञ घडवून आणला. धर्मसंप्रदायामध्ये आकंट बुडालेल्या लोकांना महायज्ञाच्या माध्यमातून एकत्रित आणणे ही या यज्ञाच्या आयोजनामागील त्यांची भूमिका होती. धर्म संप्रदाय आणि जातीच्या कचाट्यात सापडलेल्या वरील सर्वांना एकत्रित आणणे हे सोपे काम नव्हते. याबाबत महाराज "लहर की बरखा" मध्ये लिहितात.

"पंडित बातांमे फसे, धनवान धन में है लग ।

सधू खुदीमें मस्त है, धनहीन दरदर में भगो ॥
थकसको सुनाऊ बात मैं, कोऊ न सुनता अर्ज है ।
हे नाथ तुम्ही हूँ, शरण, हमको सभी से गर्ज है " ॥

अशा प्रकारे या यज्ञाच्या निमित्ताने आलेल्या जनसमुदाय महाराजांच्या कार्याने प्रभावित झाला त्यांच्या शब्दाखातर कोणतेही कार्य करण्यास तयार झाली.

राष्ट्रसंताचे सेवाग्राम आश्रमधील वास्तव्य

महात्मा गांधीच्या निमंत्रणानुसार ते 14 जुलै 1936 रोजी सेवाग्राम आश्रमात आले. त्यावेळी ते 14 जुलै 1936 रोजी सेवाग्राम आश्रमात आले. त्यावेळी ते 14 जुलै ते 23 ऑगस्ट 1936 या कालावधीत सेवाग्राम आश्रमात वास्तव्यास होते. त्यावेळी ते दोघेही एकमेकांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाले. याच वास्तव्यात त्यांची जमनालाल बजाज, पंडित नेहरु, प्रो. भंसाळी, आर्यनायकमजी, राजेन्द्रप्रसाद, महादेवभाई देसाई, आचार्य मधुवाला, कस्तुरबा गांधी, वल्लभभाई पटेल या नेत्यांचा त्यांना सहवास लाभला. या एक महिन्याच्या काळात महाराजांनी, महात्मा गांधीसह आश्रमवासीयांना "अनुभवसागर" आणि "अनुभवप्रकाश" या भजनावलीतील भजने ऐकविली येथेच महाराजांनी "लहर की बरखा" चे अनेक श्लोक लिहिलेले यातील श्लोक गांधीजींना फार आवडायचे याबाबत पंडित शिवनारायण द्विवेदी लिहितात. "राष्ट्रपिता गांधीजीने राष्ट्रसंतजी बरखा के शेर सुने और व झूम उठे, मोहनदास मोहित हुए और उन्होने तुकडयादासजी के सत्संग का एक माहतक लाभ उठाया," 3

सेवाग्राम आश्रमातून स्वातंत्र्याच्या प्रयत्नांच्या हालचाली चालत होत्या, स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मसलती येथे होत. ते सर्व महाराजांनी पाहिले, परतंत्र अवस्थेतील भारताचे विदारक चित्रण करणाऱ्या भजनांबरीबरच राष्ट्रभक्ती चेतविणारी अनेक भजने या काळात महाराजांनी लिहून काढलीत आश्रमात असतांना देशभक्तीने प्रेरित झालेल्या लोकांच्या सहवासाने त्यांचे मन अंतर्बाह्य उजळून निघाले. सेवाग्रामचे त्यांचे वास्तव्य त्यांच्या राष्ट्रभक्तीला प्रेरणा देणारे ठरले. देशभक्ती व स्वातंत्र्य चळवळीचा धगधगता कुंड घेवून महाराज मोझरीला निघाले त्यांनी मोझरी येथे "गुरुदेव सेवा धर्म" ची स्थापना केली मनुष्याच्या अंतरंगाचा विकास झाला शिवाय तो राष्ट्रकल्याणार्थ कार्यप्रवृत्त होणार नाही हे ओळखून त्यांनी सामुदायिक प्रार्थनेच्या माध्यमातून लोकांना संघटीत केले. लोकजागृती, लोकसंग्रह आणि लोकसंघटन करून आपल्या भावी कार्याची दिशा ठरविली आपल्या भजनावलीद्वारे त्यांनी प्राचीन भारताच्या वैभव संपन्नतेचे चित्र रेखाटून आज ती कंगाल का झाली याचे चित्रण लोकासमोर मांडले ते म्हणतात.

"तव मुकुट भक्त - हिरकणे विखुरले कसे ?

तव हृदय : कवच पंडितहि जागी नसे ।

करकमळीची तरवार वीर ना दिसे ।

धैर्यतेज विजयता लोपली, प्रसंग दुर्दवसा ।

सांग हा प्राप्त जाहला कसा ?"

त्यांनी अमरावती जिल्हयात गुरुकुंज मोझरी येथे धैर्य शिक्षण वर्ग सुरु केलेत तर वर्धा जिल्हयातील विविध ठिकाणी आरती मंडळाची स्थापना करून जनजागृती घडवून आणली. आरती मंडळाच्या कार्याबद्दल प्रा.

रमेश गुप्ता लिहितात, "काँग्रेसच्या कोणताही कार्यक्रम वा प्रचार आरती मंडळाशिवाय होत नसे आणि आरती मंडळाचा कोणताही कार्यक्रम काँग्रेसची मंडळी चुकवित नसे. काँग्रेसचे लोक आरती मंडळात प्रमुख पदावर होते आणि आरती मंडळाचे काँग्रेसमध्ये आघाडीवर होते." 4 थोडक्यात काँग्रेस व आरती मंडळाच्या कार्याची दिशा व ध्येयही एकच होते.

भारत छोडो स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रसंताचे योगदान

7 व 8 ऑगस्ट 1942 ला मुंबई येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात भारत छोडो चा ऐतिहासिक निर्णय घेण्यात आला. आणि 9 ऑगस्ट 1942 रोजी आंदोलनाला प्रारंभ झाला.

1942 च्या आंदोलनाची पूर्वतयारी त्यांनी सुरुवातीच्या काळातच करून ठेवली होती. आष्टी येथे त्यांनी हजारो स्वयंसेवकांच्या घेतलेला कवायत वर्ग, भांबोरा येथील व्यायाम वर्ग, चिमूर येथील चातुर्मासात हजारो स्वयंसेवकांना दिलेले सांघिक तरवारीचे प्रशिक्षण या निश्चीतच युवकांना भावी क्रांतीची दिशा देण्यास सहाय्यभूत ठरल्यात ते म्हणत "आम्ही हिंसक नाही, अहिंसेचे पूजारी आहोत. परंतु अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास आम्हाला तयार राहणेही अत्यंत महत्वाचे आहे. जो खरोखरच शूरवीर असतो तोच दुसऱ्या शूरवीराशी लढा देवू शकतो." मोझरी येथे 1942 मध्ये व्यायाम मंदिर निर्माण करते वेळी त्यांनी व्यक्त केलेले हे विचार लोकांना क्रांतीप्रवण करणारे ठरलेत "राष्ट्र जागवा, राष्ट्र जागवा, जागृत व्हा तरुणांनो" हा संदेश देण्याकरीता ते मिळेल त्या साधनांनी गावोगावी फिरत आपल्या खडया आवाजांमध्ये "झूठी गुलामशाही, क्या डर बता रही है," "जाग उठो बलवीरो अब तुम्हारी बारी है । भारत पे वारी जाओ, यह करो तैयारी है अशा प्रकारचे आवाहन ते तरुणांना करीत होते. जुलमी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध लढण्यासाठी लोकांना प्रशिक्षित करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी व्यायाम वर्गाद्वारे कार्य केले. याबाबत बेलूरकर दादा लिहितात, "हजारो गावामध्ये लाठी काठी, भाला, तरवार, जांबिया, कुस्ती, मल्लखांब इ. मैदानी व मर्दानी व्यायामाचे वर्ग वेगाने चालू झाले. तरुण मुलं व मुलीसुद्धा व्यायाम कलेत पारंगत होवून निर्भयतेने लढण्यासाठी प्रवृत्त झाली समाज स्वातंत्र्याचे स्वप्न पाहायला पेटून उठला." 5

तांदोलनाने ज्यावेळी वेग धरला. त्यावेळी सरकारने सत्याग्रहींची धरपकड सुरु केली. या आंदोलनाला महाराजांनी आपल्या तेजस्वी व प्रखर राष्ट्रीय वाणीने, राष्ट्रप्रेमाने ओतप्रोत भरलेल्या राष्ट्रीय भजनांनी व राष्ट्रभक्तीचे चैतन्य लोकांच्या मनात निर्माण केले.

"अब काहे को धूम मचाते हो
दुखवाकर भारत सारे
आते है नाथ हमारे
अब तक पाप भरा न पशु तो
करलौ मौज भरारे ॥"

अशा प्रकारे इंग्रजी सत्तेला भजनातून त्यांनी पूढील आंदोलनाचा इशारा दिला.

"झाड झडूले शस्त्र बनेंगे
भक्त बनेंगी सेना
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे

नाव लगेगी किनारे "

चंद्रपूर जिल्हयातील वरोरा, चिमूर आणि ब्रम्हपूरी, अमरावती जिल्हयातील वरखेड, मोझरी, यावली, बेनोडा, इत्तमगांव, वर्धा जिल्हयासह या जिल्हयातील हिंगणघाट, देवळी, खरांगणा, मोरांगणा, आर्वी, तळेगांव(शा.पं.) आष्टी आणि नागपूर जिल्हयातील विविध गावामध्ये झंझावती दौरे करून भजनांद्वारे व भाषणाद्वारे राष्ट्रीय जनजागृती करीत त्यांच्या भजनांना व भाषणांना वेळ, काळ नव्हताच समोरील जनसमुदाय पाहूनच त्यांची ओघवती वाणी उद्दीपीत होत असे.

महाराजांच्या भजनांनी चिमूर, आष्टी, तळेगांव, खरांगणा, यावली येथे स्वातंत्र्यसंग्रह झाला. या संग्रहात परिसरातील लोकांची स्वातंत्र्यभावना अधिकच उद्दीपीत झाली. हे पाहून इंग्रज सरकारने महाराजांना अटक केली व रायपूर तुरुंगात टाकले. दि.(29/9/1942) महाराजांच्या या स्वातंत्र्यलढयाची दखल बी.बी.सी. लंडनने घेतली व वृत्त दिले की "हा कोण दुसरा गांधी आला आहे की, ज्यामुळे क्रांतीला वेग आला आहे." तुरुंगातही त्यांनी 818 वचनांचा गद्य ग्रंथ लिहिला यात ते म्हणतात.

कारागृही सुविचार स्मरता, सुविचार स्मरणे निर्मिली।

मायभूला स्वातंत्र्य देण्या, जेल यात्रा भोगिली ॥

कारागृहातूनी मुक्त व्हावे, वर्धा नि चांदा सोडूनी ।

बंधन असूनी मुक्त व्हा, मन ना रुचले झणी ॥"

इंग्रज सरकारने त्यांची तुरुंगातून मुक्तता केली त्यावेळी त्यांचेवर वर्धा आणि चंद्रपूर जिल्हयात जाण्यास बंदी घातली म्हणून महाराज व्यथित झाले पण हीच त्यांच्या भजनाची व कार्याची पावती होय. त्यांनी आपल्या भजन आणि खंजीरीने सरकारला सळो की पळो करून सोडले. त्यांच्या या राष्ट्रीय कार्याने प्रभावित झालेल्या डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनी त्यांनी "राष्ट्रसंत" ही पदवी बहाल केली.

महाराजांनी ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्व काळात मौलिक राष्ट्र जागरण घडवून आणले त्याच प्रमाणे त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळातही आपल्या भजनांनी प्रबोधन केले. मराठी व हिंदी या दोन्ही भाषांमध्ये त्यांनी भजनावली लिहिल्यात. त्यांनी लिहिलेले एकेक भजन भारदस्त आणि राष्ट्रप्रतिभेचा अविष्कार घडवून आणणारे ठरले.

या भारतात बंधु- भाव नित्य वसुं दे ।

दे वरचि-असा दे ॥

हे सर्व पंथ -संप्रदाय एक दिसू दे ।

मतभेद नसू दे ॥

हे भजन म्हणजे त्यांनी मानवाच्या कल्याणाकरीता मागितलेले "पसायदान " होय त्यांची भजने ज्या प्रमाणे लोकांच्या आत्मिक व आध्यात्मिक उन्नतीचा स्तर वाढविणारी ठरली त्याच प्रमाणे मौलिक राष्ट्र जागरण घडवून आणणारी ठरलीत.

"शांती ते क्रांती करो " असा संदेश जनतेला देणाऱ्या महाराजांनी पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे, भक्त बनेंगी सेना " हा अंतीम इशारा सरकारला दिला आणि म्हणून 1942 च्या आंदोलना वेळी लोकांनी जुलमी ब्रिटीश

पोलीसांवर दगडांनी व गोफणीने प्रहार केला. आणि लोकांना क्रांतीप्रवण केले. त्यांचे हे कार्य निश्चीतच अतिशय मौलिक ठरले.

संदर्भ

1. मांडवकर डॉ. भाऊ - राष्ट्रसंत आणि स्वातंत्र्याची चळवळ , 1971 पृ.15
2. सावरकर सुदाम, जीवनयोगी : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, चरित्र खंड, 1984 पृ.79
3. सावरकर सुदाम, 1985, जीवनयोगी खंड, 4, पृ. 92
4. गुप्ता रमेश, आष्टीचा स्वातंत्र्य संग्राम : बंडखोर खेड्याची गोष्ट, 2007 पृ. 62
5. वेलूरकर रा.मो. - युग प्रवर्तक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, पृ.77

संदर्भ सूची

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - भजनावली (हिंदी व मराठी), गुरुदेव प्रकाशन
2. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - लहर की बरखा, गुरुकुंज आश्रम, गुरुदेव प्रकाशन
3. गुप्ता रमेश (पुनर्मुद्रण) - बंडखोर खेड्याची गोष्ट, आष्टी, 2007
4. वेलूरकर, रा.मो. - युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, 1966, माणिक प्रकाशन
5. मांडवकर डॉ. भाऊ - राष्ट्रसंत तुकडोजी आणि स्वातंत्र्याची चळवळ, अमरावती सेवा प्रकाशन

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor 5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सातवे अंक दुसरा जानेवारी २०२२

Vol. 7 Issue 2

Jan. 2022

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री चित्रणे

डॉ. निशा जोशी

मराठी विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

गोषवारा —

अज्ञानाने आणि दारिद्र्याने पीडित गरीब, दलित स्त्रियांचे जगणे समाजामध्ये दिसत होत. त्यांचे जगणे समाजापुढे मांडणे अण्णाभाऊ साठे यांना गरजेचे वाटले. परिणामी त्यांनी त्यांच्या साहित्यातून स्त्रियांचे चित्रण केले आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी एकूण पसतीस कादंबरीचे लेखन केले. यामध्ये त्यांनी निरीक्षण केलेल्या व ते ज्या समाजामध्ये जगत होते त्या समाजात आलेल्या अनुभवावरून स्त्रियांचे चित्रण केले आहे. याबाबत त्यांनी 'आबी' च्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की, 'जे जीवन मी जगलो, जे जीवन अनुभवले तेच मी लिहित आहे.' ज्या माणसांची दुःखे, व्यथावेदना, त्यांनी चितारली ती त्यांची होती. ती कल्पनेतल्या जगातली नव्हती. माणुसकीसाठी, अन्नासाठी, बेभान झालेल्या या स्त्रियांच्या वृत्ती कधी-कधी वाचकांना भडक व खोट्या वाटतात. पण अठराविश्वे दारिद्र्यात मातंग समाजाची स्त्री जगत होती. तिला आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हते, ती स्वतःच्या पायावर उभी नव्हती. म्हणून ती वाचकांना बेताल, बेबंद, व मर्यादा सोडून वागणारी वाटली. परंतु अन्याय जुलुमाच्या रगाड्यात सापडलेली माणसे मग ती स्त्री असो की, पुरुष सहनशीलतेचे बंध झुगारून असेच बंड करतात. त्याचच दर्शन अण्णाभाऊ साठे यांनी त्यांच्या कादंब-यातून केले आहे. त्यापैकी आवडी, रुपा, चित्रा या नायिकाप्रधान कादंब-यांचा या पेपर मध्ये विचार करणार आहे.

बीजशब्द — अण्णाभाऊ, कादंबरी, स्त्री चित्रणे, साहित्यविषयक दृष्टी

प्रस्तावना —

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार जीवनाचे अत्यंत सखोल आणि साकल्याने दर्शन घडविणारा वाङ्मय प्रकार आहे, आजपर्यंत अनेक विषयांवर कादंबरी या साहित्य प्रकाराच्या माध्यमातून मानवी जीवनाचे अत्यंत मार्मिक असं वर्णन केलेले आहे. कादंबरी म्हटली की आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो तो जीवनातील बारीक सारीक तपशील व कंगोरे घेवून येणारी कथा. म्हणूनच मानवी जीवनात कादंबरीला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. दलित कादंबरीचा विचार करतांना प्रकषाने जाणवते ते त्या कादंबरीतील चित्रित होणारे वास्तव होय. कारण मुळात दलित साहित्य जन्माला आले तेच मुळी सांस्कृतिक उठावाचे विद्रोही शब्दरूप घेवून. ते स्वाभाविक आहे, पिढ्यानपिढ्यापासून असहायतेच्या गर्तेत सापडलेल्या समाजाला जेव्हा शब्द सापडतात तेव्हा ते शब्द न राहता क्रांतिकारी तत्वज्ञानाच्या रूपाने आविष्कृत होतात.

विषय विवेचन —

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीचा विचार करतांना लक्षात येते ते तिचे प्रभाविपण. अण्णा भाऊ साठे यांच्या चित्रा, रुपा, आवडी या तीन कादंबरीतील स्त्री चित्रणांचा व त्या अनुषंगाने कादंबरी निर्मितीच्या अंगाने विचार करणार आहे. त्यांच्या साहित्य निर्मिती संदर्भात ते स्वतः म्हणतात की, मी जे जीवन जगलो, जगत आहे नि जे अनुभवले आहे, तेच ते लिहितात. सत्य रेखाटतांना भोवतालचे वातावरण ते इतके जिवंत करतात की, वाचकांना अंगावर रोमांच तरी उठावेत अथवा घाम तरी फुटावा. त्यांच्या कादंबरीतील विचारी आणि विकारी मनाचे दर्शन घडवितांना अण्णा भाऊ साठे कधीही स्वप्नसृष्टीत रमत नाहीत. जगण्यासाठी लढणा-या माणसांची कथा ते सांगतात. त्यांच्या कादंबरीत निरनिराळी माणसे रंगविली आहेत. पण सर्वांच्या रक्तातून एकच लढावू इर्षा वहातांना दिसते. मग ते स्त्री पात्र असो की, पुरुष पात्र असो. अंगात असेल नसेल तेवढे बळ एकवटून त्यांना आक्रमक वृत्तीशी सामना द्यायचा आहे आणि त्यामध्ये जिंकायचे देखील आहे. दैन्य, दारिद्र्य ह्यांनी कावलेल्या आणि खंगलेल्या जीवनात जी विसंगती आणि अपूर्णता निर्माण होते, त्यातच त्यांच्या विनोदाचे बीज रुजले आहे.

वास्तवतेला फाजील महत्व देणारा म्हणून काही मित्र त्यांच्यावर रागावतात, पण ते त्यांचा राग मानीत नाही आणि आपला खाक्या देखील बदलत नाही. वास्तवता आणि कल्पकता यांचा मेळ कसा घालावा हा एकच यक्ष प्रश्न त्यांच्यापुढे असतो. असे आवडी कादंबरीच्या प्रस्तावनेत नमूद करतात.

आवडी:— आवडी ही अण्णा भाऊ साठे यांची अकरावी कादंबरी आहे. या कादंबरी असलेल्या पात्रांबाबत ते माझी माणसं असा शब्दप्रयोग करतात. त्यामधून त्यांची साहित्यविषयक दृष्टी लक्षात येते. या कादंबरीला शब्दरूप देण्यापूर्वी अण्णाभाऊ साठे यांनी चार वर्षे विचार केला. कारण 'आवडी' चे प्रेत गोरीतून बाहेर काढले तेव्हा प्रचंड देहाचा धनाजी लहान मुलाप्रमाणे रडत होता. त्या प्रसंगाचा परिणाम म्हणून या कादंबरीचा जन्म झाला.

'आवडी' ही तांदळागावच्या तात्याबा चौधुला पाटलाची मुलगी, तात्याबा पाटलाचं घर आनंदान भरलं होत. त्याच्याकडे पोटापुरती जमीन, चार बैल, गाई, म्हशी, मेंढरं, कोंबडया याला काही कमी नव्हते. त्याची मोठी मुलगी सारजा नांदगावात सुखी होती. तिच्या पाठचा नागू पहिलवान म्हणून ख्याती पावला होता. तो फड गाजवित होता. तर कधी कुस्ती न खेळता खंडणी सारखी रक्कम घेवून येत होता. नागून कुस्ती केली की, तात्या व आवडी यांना आनंद आणि अभिमान वाटत होता. आवडी भावाला ओवाळत होती. बहिणीवर माया करणारा हाच नागू तिच्या जिवावर उठतो, हे असे का घडते? या प्रश्नाचे उत्तर आपल्या समाज रचनेत आहे.

आवडी ही दिसायला सुंदर, त्यामुळे तात्याबाला तिचा अभिमान होता. तिच्यासाठी वर शोधतांना तो म्हणत होता "कुरीन पैसा पेरीन, पण आवडीला साजसाच नवरा शोधीन. मेंढराच्या अंगावर लोकर पुष्कळ असते, म्हणून का कोणी त्याच्या गळ्यात माणिक बांधतं? मेंढरु ते मेंढरु आणि मोर तो मोर!"^१ असे म्हणत. आलेल्या पाहुण्यांना मुलगी पसंत पडली तरी तात्याबाला मुलगा पसंत पडत नव्हता. आवडीवर नागुचा फार जीव होता. तो तिचे लाड करित असे कुस्तीवरून येतांना तिच्यासाठी पेढे आणीत असे. तांदळावाडीच्या धनाजी येतो, त्याला पाहून आवडी दिपल्यासारखी होते. हे धनाजी हेरतो आणि हिच गोष्ट नागुला आवडत नाही. तो बोरगावच्या भगवंतराव पाटलाच स्थळ आवडीसाठी आणतो, त्यांचा मुलगा उत्तम देखणा तरुण असल्याने तात्याबाला पसंत पडतो. पण त्याला मिरगी येते हे माहित असूनही नागू घरी सांगत नाही. लग्न झाल्यावर आवडीला कळते. ती त्याच्याशी संबंध ठेवत नाही. बंड पुकारल्यासारखी वागते. माहेरी परत येते, पण 'दिल्या घरी नाहीतर व्याल्या घरीच मेल पाहिजे'. असे म्हणून तिला सासरी पाठविल्या जाते. पण तिला उत्तमची भीती वाटते कारण त्याला फेफर आलं की त्याच्या हाती जे लागेल त्याचा चक्काचूर करायचा. जळतं, पेटतं, कुढतं नांदू लागली. अशातच एक दिवस धनाजी वाड्यात आला. तिचा जीव भेटीसाठी आतूर झाला. उत्तमला शेतात जेवण देण्याच्या निमित्ताने ती धनाजीला भेटू लागली. धनाजीच्या 'तूप नि पत्रावळ दोन्ही हवं!' या संकेताला होकार द्यायला सिद्ध झाली. आवडी कायमची धनाजीकडे आली.

आवडीच्या या निर्णयाने सासर व माहेर दोन्हीकडे वणवा पेटला. रामोशाच्या घरी आवडी गेली हे पाटील समाजाला पटल नाही. त्यासाठी बैठका झाल्या पण आवडीला पाटील समाजाच्या हवाली करायला धनाजी तयार झाला नाही. कारण पाटील समाज तिला मारायची भाषा करित होता. उलट धनाजी 'भीतीनं खचून जाणारी औलाद नव्हं. मी आवडीच्या मानेवर मान तोडून घेऊन मरणार'^२ असे म्हणाला. धनाजीची ती नेकी, प्रेम करण्याची झुंझार रीत पाहून ती सुखावली. पण नागूच्या मनात काही निराळेच बेत शिजत होते. त्याने मोठी बहिण सारजाला हाताशी घेवून कट रचला. बहिणीच्या सुखापेक्षा घराण्याची इज्जत मोलाची वाटत होती. सारजा आवडीच्या घरी आली. तिने प्रेमाचे नाटक केले, आणि आवडीला नागूच्या हवाली केले. ज्या बहिणीवर माया केली त्याच बहिणीचा नागुने कु-हाडीने खून केला.

रुपा:—रुपा ही अण्णा भाऊ साठे यांची स्त्री प्रधान कादंबरी आहे. अण्णा भाऊ साठेच्या इतर कादंबरीतील नायिकांप्रमाणे रुपा देखील दिसायला सुंदर आहे. आई नानुबाई आणि वडील आबाजी यांची लेक असणा—या रुपाचे वेड गावातील तरुण पोराना लागले आहे. गजा नांगरे नावाचा गावातील टारगट पोरगा. तिच्या मागे हात धुवून लागतो. तिला आपल्या ताब्यात करण्यासाठी तो गावातील मथी नावाची बाई हाताशी घेतो. मथी ही शिरगावात आघाडीची कुंटीण समजली जात होती. गजा तिला पैसे देउन रुपाला फितवण्याच्या कामगिरीवर पाठवतो. मथीबाई तिला एकांतात गाठून आपलं कुंटीणीचं कसब पणाला लावते. "तू पैशाची काळजी करू नग. मी पैसं कुरान पेरीनं. मातर....."^३ असे गजा तिला म्हणतो. रुपा आणि मथी यांच्या सारख्या गाठीभेटी वाढत चालल्या. तर इकडे रुपाच्या घरी नानुबाई आबाजीला रुपाचे लग्न आता जमले पाहिजे असे सारखी बजावत असते. शिरगावातील दिनकरचा स्वभाव रुपाला आवडत होता, कारण तो उथळ नव्हता आणि काटेकोर वागत होता. पण मथीला रुपा

भेटते हे कळल्यापासून तो नाराज होता. तिला म्हणाला “आणि ऐक. जेव्हा तुझा कडेलोट होउन तू नरकात जाशील आणि आबाजी खोताच्या तोंडाला डांबर फासून मोकळी होशील त्या दिवशी ती वेळ येणार आहे”¹⁴ दुसरीकडे गजा रुपाला कसे कुठे गाठावे याचा विचार करित होता. प्रसंग पडला तर कु-हाडीने मुडदे पाडायची तयारी करित होता. तर दिनकर बंदूक भरून गजाला मारण्यासाठी तयार होता.

दिनकर आणि गजा नांगरे हे दोघे जिवाभावाचे मित्र होते. दिनकरचे रुपावर प्रेम आहे, हे गजाला माहित असूनही तो रुपाच्या मागे लागतो. दिनकर आणि गजा यांच्यात मारामारी होते. दिनकर गजाला बंदुकीच्या दस्त्यांन मारतो. त्यामुळे डंगारणे आणि नलावडे यांच्यात लढाईची तयारी सुरु होते, दोन्ही गट समोरासमोर उभे ठाकतात. परंतु धोंडीबाच्या समजुतदारपणामुळे युद्ध टळते. परंतु दिनकर आणि गजातील वैर मात्र कायम राहतेच. गजा “मी रामराव नलावड्यांचा निर्वंश करीन तरच डंगारण्याचं नाव सांगेन”¹⁵ अशी प्रतिज्ञा करतो. तसे प्रयत्नही करतो, पण अपयशी होतो. शेवटी प्रकरण मिटते दिनकर आणि रुपा यांचा विवाह होतो. पण दिनकर रुपाच्या लग्नाच्या वरातीमध्ये दिनकरला मारण्याचा कट गजा करतो. दिनकरवर बंदुकीचा नेम धरतो पण त्याचे मित्र सावध असतात, म्हणून त्याचा कट फसतो व गजा पकडला जातो. त्याला पोलीसांच्या ताब्यात दिले जाते.

चित्रा:— चित्रा ही अण्णा भाऊ यांची एक स्त्री प्रधान कादंबरी आहे. या कादंबरीच्या जन्मकथेबाबत स्वतः अण्णा भाऊ म्हणतात की, “क-हाड-कोल्हापूर सडकेला एक भाची व एक मामा अशी दोन माणसे भेटली. त्याचवेळी एका तरुणीच्या जीवनाचे धागे सापडले”¹⁶ पण पुढे हीच तरुणी आपल्या कादंबरीची नायिका होईल याची मात्र त्यावेळी त्यांना कल्पना नव्हती. त्या दारिद्र्याने होरपळून निघालेल्या तरुणीचे पुढे काय झाले असेल हा प्रश्न आणि त्या तरुणीचा जीवनावरचा दुर्दम्य विश्वास या दोन गोष्टी कादंबरी जन्माला येण्याला कारणीभूत झाल्या.

कादंबरीवी नायिका ‘चित्रा’ ही आईच्या पोटात असतांनाच तिचे वडील वारले. आई सखुबाईने सोनाला घेऊन माहेरची वाट धरली. माहेरी भाऊ आपल्याला दूर लोटणार नाही हा सखुबाईचा विश्वास होता. काही दिवस भाऊ कृष्णाने मदत केली. तो तरी काय करणार कारण तो स्वतः काम करित नव्हता त्याच्या दोन बायका राबराबून त्याला आणि सहा मुलांना पोसत होत्या. सखुबाई व मुलींची दारिद्र्याने अन्नान दशा झाली. वृद्धापकाळामुळे सखुबाईकडून काम होत नव्हते. दोघी बहिणी लोकांचे दळनकांडण करून घर चालवत होत्या. तर दिसायला सुंदर असल्याने गावगुंड हात धुवून मागे लागले होते. आळीतील लोक सखुबाईला दोष देऊ लागले. तिही मनात झुरत होती. तिने कृष्णाला गळ घातली की कसेही कर मुलींच्या लग्नाचे पहा. तेव्हा कृष्णाने मुलगा पाहिला सोनाचे लग्न लावून दिले. पण तिचे दुदैव काही पाठ सोडत नव्हते. कारण ज्या वराशी तिचे लग्न लावले त्याला महारोग होता म्हणून त्याने दुस-याच दिवशी एवढी सुंदर बायको मला नको मला सोडचिठ्ठी द्या अशी पाटलाला गळ घातली, आणि सोनाची सोडचिठ्ठी झाली. पुढे कृष्णा मुंबईला गेला आणि सांगु लागला की तो सोनाचे लग्न ठरवून आला. पण खरे संकट तर पुढेच आहे याची कोणालाच कल्पना नव्हती. कारण कृष्णाने सोनाला वेश्या व्यवसायाकरिता पैसे घेऊन विकली होती.

सोना पैसा पाठवत होती आणि कृष्णा मजा मारीत होता. सखुबाईचे दारिद्र्य तसेच होते. सोनाच्या पैशावर चित्राचे लग्न तो जमवतो. लग्न पार पडते पण दुस-याच दिवशी तिचा नवरा चंदुच्या कानात गोम जाते तो वेदनेने तडफडून मरतो. ‘जावा खरं, पन आपली मुलगी बी घेवून जावा. आता तिला कोन धनी हाय!’¹⁷ अशी तीची सासु म्हणते व चित्रा परत माहेरी येते. बाप्या पवार नावाचा गावातील टारगट माणूस चित्रासाठी वेडा झाला, तो बनीला चित्राला पटविण्यासाठी सांगतो. सोनाने पाठविलेल्या पैशाच्या पावसाने चिंब भिजलेला कृष्णा आता चित्राला मुंबईला पाठविण्याचे स्वप्न पाहू लागला. घरावर सोन्याचे कवेलू टाकण्याचे मनसुबे रचु लागला. सोनाच्या पैशावर कृष्णा मजा करित होता, पण सखुबाई आणि चित्रा मात्र दोन वेळच्या जेवनाला मोताद होत्या. ही वास्तवता सोनाला माहितच नव्हती. उलट कृष्णा चित्राविषयी सोनाचे कान भरत होता.

कृष्णा चित्राला घेवून मुंबईला पोहचतो. तिथे गेल्यावर चित्राला कळते की, सोनाचे लग्न झाले नसून मामाने सोनाला विकले आहे. त्यामुळे तिला मामाचा राग येतो. सोनाला तर त्याला हाकलून द्यावे वाटते पण दुखवल्याने तो आईला छळेल म्हणून ती गप्प बसते. दोघी बहिणी मुंबई पाहतात. पण चित्राचे दुदैव इथेही पाठ सोडत नव्हते. तिथे लाल्या तिला वाइट नजरेने पाहत होता. सोनाने तिच्याकडे येणारा सोन्याचा व्यापारी कांतीलाल सेठला सोनाशी ओळख वाढवून लग्न करायला राजी करते. तो एक सज्जन म्हणून तिला चित्राचे त्याच्याबरोबर लग्न द्यावे असे वाटते. त्या हेतूने कांतीलाल प्रयत्न करतो. त्याचवेळी जनरल देखील चित्रासाठी वेडा होतो. चित्राला मात्र आईने सांगितलेला ‘जिवाच्या मोलानं अब्रु जप’ हा सल्ला आठवत असतो. कांतीलाल चित्राला

फिरायला नेतो, चित्रपट दाखवतो. पण एकदाही मर्यादा सोडून तो वागत नाही म्हणून तिला तो आवडायला लागतो. तो एक दिवस चित्राला फिरायला नेल्यावर तू माझी होशील का असे विचारतो. चित्राला आनंद होतो पण दुस-या क्षणाला तो आनंद नाहीसा होतो, कारण तो तिला सांगतो की, त्याच्याकडे पुरुषत्व नाही. 'शेतीआड चोरी आणि नव-याआड शिंदळकी' करायला परवानगी देणारा हा माणूस माणूसच नाही. असे तिला वाटते, तिला त्याचा राग येतो.

चित्रा सोनाकडून निघून जाते. पण जायचे कुठे हा प्रश्नच असतो. तिला आठवते की, तिच्या गावातील तानुकाकु माटुंगा लेबर कॅंपला राहते. चित्रा टांगा करून माटुंग्याला जाते. तिथे ती तानुकाकु बरोबर मिलमध्ये कामाला जाते. तानुकाकुचा नातु जया तिचा लहानपणीचा सवंगडी आहे. तिला तो आवडायला लागतो. खलाशी संप करतात, त्यांना साथ देण्यासाठी मीलमधील कामगार पण संप करतात. संप मोडून काढण्याचा सरकार पुरेपुर प्रयत्न करते. त्या चकमकीत जया जखमी होतो. त्याला दवाखाण्यात पहायला तानुकाकु व चित्रा जातात. तिथे जखमी सोनाला भरती करायला आणले असता दोघी बहिणींची भेट होते. तानुकाकु दवाखाण्यातच चित्रा व जयाचे लग्न होणार हे जाहिर करते.

या कादंबरीबाबत एका मित्राने 'या कादंबरीत कल्पकता किती आहे आणि वास्तवता किती आहे.' असे विचारले असता अण्णा भाऊ म्हणतात की, या भांडवली जगात कल्पनेलाही लाजवणारी वास्तवता वावरत आहे पण ती वास्तवता भयंकर असते आणि त्या वास्तवतेतूनच माझ्या हया कादंबरीचा जन्म झाला आहे, असे ते म्हणाले.

निष्कर्ष —

अण्णाभाऊ साठे यांच्या आवडी, रुपा, चित्रा या नायिकाप्रधान कादंब-यांचा अभ्यास केला असता, समोर आलेले निष्कर्ष असे की, त्यांनी त्यांच्या कादंब-यातून चित्रित केलेल्या नायिकांमुळे मातंग समाजातील स्त्रियांचे जीवन समाजापुढे आले आहे. त्यांचे साहित्य समताधिष्ठीत असून सामाजिक परिवर्तनाला दिशादर्शक ठरले आहे. ही स्त्री आत्मशोध घेण्यास प्रवृत्त झाली. व तिच्या अस्मितेचा हुंकार या पुढील काळात निर्माण झालेल्या साहित्यामधून अभिव्यक्त झाला. कादंब-यामधून आवडी, रुपा, चित्रा या स्त्रिया त्यांच्या समाजातील स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करतात.

संदर्भ —

- १ 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, सुरेश एजन्सी, सहावी आवृत्ती पृ. २४
- २ 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, सुरेश एजन्सी, सहावी आवृत्ती पृ. ५७
- ३ 'रुपा' 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, अक्षय प्रकाशन, आ. २०१६, पृ ८
- ४ 'रुपा' 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, अक्षय प्रकाशन, आ. २०१६, पृ १३
- ५ 'रुपा' 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, अक्षय प्रकाशन, आ. २०१६, पृ ३५
- ६ 'चित्रा' प्रस्तावना, अण्णा भाऊ साठे, विद्यार्थी प्रकाशन
- ७ 'चित्रा' अण्णा भाऊ साठे, विद्यार्थी प्रकाशन पृ. २२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha